

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

BORÇALI BÖLGESİ (VII-XX. YÜZYILLAR)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

GUSAN ASKEROV

BURSA – 2020

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

BORÇALI BÖLGESİ (VII-XX. YÜZYILLAR)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

GUSAN ASKEROV

**Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi İLHAMİ ORUÇOĞLU**

BURSA – 2020

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 701522039 numaralı Gusan Askerov'un hazırladığı BORÇALI BÖLGESİ (VII-XX. YÜZYILLAR) konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 22/01/2020 günü 13:00 – 14:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İslam Tarihi ve Sanatları A.B.D.

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İslam Tarihi ve Sanatları A.B.D.

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Yunus AKYÜREK

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

İslam Tarihi ve Sanatları A.B.D.

22.01./2020

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTEHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 22/01/2020

Tez Başlığı / Konusu: BORÇALI BÖLGESİ (VII-XX. YÜZYILLAR).

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 87 sayfalık kısmına ilişkin, 23/12/2019 tarihinde şahsım tarafından TURNITIN adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 11'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

Kaynakça hariç

Alıntılar hariç

5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

22.01.2020

Adı Soyadı: Gusan ASKEROV
Öğrenci No: 701522039
Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları
Programı: İslam Tarihi
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU
22.01.2020

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum BORÇALI BÖLGESİ (VII-XX. YÜZYILLAR) başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Adı Soyadı: Gusan Askerov

Öğrenci No: 701522039

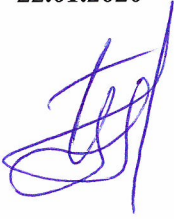
Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

Programı: İslam Tarihi

Statüsü: Yüksek Lisans

Tarih ve İmza

22.01.2020

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Gusan Askerov
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı	: İslam Tarihi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı	: xiv + 93
Mezuniyet Tarihi	: / / 2020
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi İlhami Oruçoğlu

BORÇALI BÖLGESİ (VII-XX. YÜZYILLAR)

Kafkasya'nın merkezinde yer alan Borçalı bölgesi, m.ö. IV. yüzyıldan itibaren Türklere yurt olmaya başlamış, XI. yüzyılda Selçukluların Kafkasya'yı fethi ile birlikte Türk-İslam coğrafyası haline gelmiştir. Borçalı, Türk tarihinde müstesna bir yere sahip olmuş ve Hazar, Selçuklu, İldeniz Atabekler, Timur, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Osmanlı, Avşar ve Kaçar Türk Hanedanlıklarının yönetiminde yer alarak Türk ve İslam tarihinde kendi varlığını korumuştur. Borçalı'nın Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında bir sınır konumunda bulunması, onun tarih boyunca yaşanan savaş ve barışlara mekân olmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu bölge, Türklerin sınır boylarında yaptıkları akınlar sayesinde Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında da etkin bir rol oynamıştır. X. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Azerbaycan topraklarında hüküm sürmüş çeşitli Türk hanedanlıkları döneminde bu bölge, geniş kitleler halinde Türk yerleşim yeri ve Türk akıncılarının üs bölgesi olmuştur. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren iki büyük Türk devleti olan Osmanlı ve Safevi devletleri arasında adeta savaş meydanı haline gelerek sürekli el değiştiren Borçalı bölgesinde, XVII. yüzyılın başlarında Sultanlık (Hanlık) statüsünde bir idari yapı oluşturulmuş ve bu sultanlık Rus işgaline kadar varlığını devam ettirmiştir. Böylece XI. yüzyıldan itibaren Borçalı'da başlayan kesintisiz Türk hâkimiyeti, XIX. yüzyılın başlarında Rus işgaliyle birlikte sona

ermiştir. Yine Borçalı'da VII. yüzyıldan itibaren başlamış olan İslam hâkimiyeti, Rus işgaliyle kesintiye uğrasa da XX. yüzyılda Sovyetler Birliği ile tamamen ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Çalışmamız kapsamında Kafkasya Türklüğünün ve Türk İslam tarihinin önemli bir parçası olan Borçalı bölgesi, kronolojik bir bütün olarak ele alınmıştır. Bu tezde Borçalı bölgesinin VII-XIX. asırlar arasındaki tarihi evrelerinin tamamı, bütün yönleriyle değerlendirilip müstakil, tarafsız ve siyasi bir tarihi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Borçalı, Sultanlık, Türk, İslam, Gürcü, Rus.

ABSTRACT

Name and Surname	: Gusan Askerov
University	: Uludağ University
Institution	: Social Science Institution
Field	: İslamic History And Arts
Branch	: İslamic History
Degree Awarded	: Master
Page Number	: xiv + 93
Degree Date	: / / 2020
Supervisor	: Dr. Öğr. Üyesi İlhami Oruçoğlu

BORCHALI REGION (VII-XX. CENTURIES)

Borcalı region in the center of the Caucasus began to be a homeland to the Turks before Christ, XI. century with the conquest of the Caucasus by the Seljuks was translated into the Turkish-Islamic geography. Borcalı has an exceptional place in Turkish history throughout the history of the Caspian, Seljuk, Ildeniz Atabekler, Timur, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safavid, Ottoman, Avşar and Kaçar took place in the composition of the Turkish dynasties, has taken its place in the history of Turkish and Islamic. The Borrower's position as a border between Muslims and Christians has led him to challenge wars and peace throughout history. In addition, they have been effective in the Turkification and Islamization of the Caucasus and Eastern Anatolia thanks to the influx of Turks in the region. X. century XV. In the period of various Turkish dynasties that ruled in the territory of Azerbaijan until the 19th century, the region became a Turkish settlement in large masses and became the upper region of the Turkish raiders. XVI. century, the two major Turkish states, the Ottoman and Safavid changed the hands of the square by turning to war square. XVII. At the beginning of the 20th century, an administrative institution with the status of Sultanate (Khanate) was established in Borcalı region and the situation continued until the Russian occupation. XI. century uninterrupted Turkish domination that began in Borcalı, XIX. century ended with the

Russian occupation. VII in the Borrower. Islamic dominance, which began in the 18th century, was interrupted by the Russian occupation, but XX. At the beginning of the century, the Soviets tried to eliminate them. The history of Borcalı Region, which is an important part of Caucasus Turkishness and Turkish Islamic history, has been handled as a whole in accordance with chronology. In this thesis, VII-XIX. All phases of the historical phases between the centuries were evaluated and all political aspects were tried to be put forward in an independent and impartial manner.

Key Words: **Caucasia**, Borcalı, Sultanate, Turkish, Islam, Georgian, Russian.

ÖNSÖZ

Borçalı, Türk dünyasının önemli bölgelerinden biridir. Kafkasya'daki Türk tarihinin gelişiminde, Türk varlığının bölgedeki devamlılığının korunmasında ve yaşatılmasında müstesna bir yere sahip olan Borçalı, m.ö. IV. yüzyıldan itibaren İskit ve Hunların Kafkasya'ya yaptıkları akınlar sırasında önemli geçit noktalarından biri olmuştur. Bölge, milattan sonra Hunlar ve Hazarlar gibi Türk kavimlerinin yerleştikleri bir bölgeye dönüşmüştür. V. yüzyılda Borçalı'ya Türk kavimlerinin gelişi ve yerleşmesi hız kazanmış, VII. yüzyılda ise bölgede hem Türk nüfusu artmış hem de İslam dini fetihlerle yayılmaya başlamıştır.

VII-VIII. yüzyıllarda Borçalı'da İslam'ın yayılmaya başlamasıyla birlikte Orta Asya'dan, Hazar'ın kuzeyinden ve güneyinden yoğun Türk akınları ve göçleri Borçalı'yı Türk İslam memleketi yapmaya başlamıştır. XI. yüzyılda Selçukluların Kafkasya'yı fethiyle birlikte Borçalı, Türk ve İslam coğrafyasının bir parçası olmuştur. Borçalı Türkleri, tarihte yaptıkları işler, bıraktıkları izler ve günümüzdeki yeri bakımından Kafkasya ve Türk tarihi açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmayla biz, Borçalı'nın bölge olarak önemini, Türk tarihinde oynadığı rolü ortaya koymaya ve bölgenin siyasi tarihini incelemeye çalıştık. Çalışmamızda esas olarak Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan'da bulunan kaynaklardan faydalandık.

Çalışmamız giriş, üç bölüm, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. Giriş kısmında, Borçalı bölgesinin geçmişten günümüze kadar uzanan tarihi ve coğrafi yapısı kısaca tasvir edilmeye çalışılmıştır.

Birinci bölümde Borçalı'nın coğrafi konumu, Borçalı isminin kökeni, İslam öncesi tarihi, etnik yapısı, İslam fetihleri ve Türklerin bölgeye yerleşmeleri konuları ayrı başlıklar altında ele alınarak değerlendirilmiştir. Bu bölümde İslam fetihlerinden önce bölgeye gelen Türk kavimleri, İslam fetihlerinden sonra Borçalı'da kurulan devletler, Selçukluların gelişi ve Borçalı'nın Türk-İslam coğrafyası haline gelişi incelenmiştir.

İkinci Bölümde; Safevi ve Osmanlı savaşlarında Borçalı'nın durumu ele alınmıştır. Borçalı Sultanlığı'nın oluşturulması ve Rus işgaline kadarki süreçte bölgede yaşanan siyasi gelişmeler üzerinde durulmuştur.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde, Rus işgali ve işgalden sonraki gelişmeler, Borçalı'daki önemli şahsiyetler ve Borçalı abideleri ele alınarak değerlendirilmiştir.

Araştırmalarımda desteğini her zaman gördüğüm danışmanım ve değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi İlhami Oruçoğlu'na çok derin teşekkürlerimi bildiriyorum. Ayrıca kaynaklara ulaşmamda yardımına başvurduğum Cafer Mustafalı'ya sonsuz müteşekkirim.

Gusan ASKEROV

Bursa, 2020

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	ix
İÇİNDEKİLER	xi
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

VII-XV. ASIRLARDA BORÇALI BÖLGESİ

1. İSLAM ÖNCESİ TARİHİ	3
1.1. Coğrafi Konumu	3
1.2. İsmi Kökeni.....	4
2. ETNİK YAPİYİ OLUŞTURAN UNSURLAR.....	5
2.1. İlk Yerleşen Kavimler	5
2.2. Bun Türklerinin Gelişi	6
2.3. Hazarların Gelişi	8
3. İSLAM FETİHLERİNDEN SONRAKİ SİYASİ TARİHİ.....	11
3.1. İslam Fetihleri.....	11
3.2. İslam Hâkimiyeti.....	12
3.3. Emevîler Dönemi.....	13
3.4. Sâc Oğulları Dönemi (879-941)	16
3.5. Şeddâdîler Devleti	20
4. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BORÇALI	21
4.1. Oğuzların Borçalı'ya Gelişleri	21

4.2. Tuğrul Bey Dönemi.....	23
4.3. Sultan Alparslan Dönemi ve Kafkasya Seferi.....	25
4.4. Sultan Melikşah'ın Gürcistan Faaliyetleri.....	27
4.5. Melikşah Sonrası Selçukluların Gürcistan Faaliyetleri.....	30
5. XIII-XV. YÜZYILLARDA BORÇALI	37

İKİNCİ BÖLÜM

XVI-XIX. ASIRLARDA BORÇALI BÖLGESİ

1. SAFEVİLER DÖNEMİ.....	40
1.1. Safeviler'in Etnik Kökeni.....	40
1.2. Borçalı'nın Safevi İdaresine Girmesi.....	43
1.3. Osmanlı-Safevi Savaşları	46
1.4. Osmanlı İdaresi.....	51
1.5. Safevilerin Yeniden Hâkimiyeti	52
1.6. Borçalı Sultanlığı'nın (Hanlığı) Kurulması	54
2. AVŞAR HANEDANLIĞI DÖNEMİ	58
2.1. Avşarların Gürcistan Seferi.....	58
2.2. Nadir Han Avşar'ın Ölümünden Sonra	60
3. BORÇALI SULTANLIĞI (HANLIĞI).....	62
3.1. Borçalı Sultanlığı'nın Kurulması.....	62
3.2. Kaçar Türk Hanedanlığı ve Muhammed Şah Kaçar'ın Gürcistan Seferi.....	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇARLIK RUSYASI İŞGALİNDEN SONRA BORÇALI BÖLGESİ

1. ÇARLIK RUSYASI İŞGALİ	68
1.1. İşgal Dönemi.....	68
1.2. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşları	71
1.3. XX. Yüzyılın Başlarında Borçalı	73
1.4. 1917 Rus Devrimi'nden Sonra Bağımsızlık Çabaları	75
2. ÖNEMLİ ŞAHSİYETLER	77
2.1. Darvazlı Mehralı Bey (1844-1906).....	77
2.2. Yusuf Ziya Talıpzade	79

3. BORÇALI ABİDELERİ	81
3.1. Tiflis Cuma Camisi	82
3.2. Narın Kale	82
3.3. Akça Kale	82
3.4. Çelebiler Mezarlığı	83
SONUÇ.....	84
KAYNAKÇA	86
ÖZGEÇMİŞ.....	93
TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU.....	94

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
c.	Cilt
ev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
İA	İslam Ansiklopedisi
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
s.	Sayfa
Ts.	Tarihsiz
Yy.	Yayın yeri yok

GİRİŞ

Borçalı Türkleri, Türk dünyasının ve Türk milletinin önemli bir parçası olmuş, Osmanlı arşiv belgelerinde Borçalı Terâkimesi olarak kayıtlara geçmiş ve Karapapak olarak da adlandırılmışlardır. Borçalı olarak adlandırılan bölge, Tiflis'in güneyi ile Ermenistan'ın kuzeyi ve Azerbaycan'ın kuzeybatısında yer almaktadır. Borçalı, Orta Çağ'ın sonlarına doğru sultanlık statüsü kazanmıştır. Borçalı'ya gelmiş olan Osmanlı seyyahları, sınırlarından ziyade bölgede yaşayan halklar hakkında bilgiler vermiş; Orta Çağ Avrupa seyyahları ise burayı "Georgie Turque" yani "Türk Gürcistan'ı" şeklinde adlandırmışlardır.¹

Borçalı Türkleri, bu topraklarda binyıllardan beri varlıklarını sürdürmektedirler. Bu bölgeye Hun, Bulgar, Hazar, Peçenek ve Kıpçak gibi Türk boyları zaman zaman akınlar yapmış ve çok eskiden beri (M.ö. IV – M. s. XIII) bu bölgeyi bir Türk yurdu haline getirmişlerdir. X. yüzyıldan itibaren bölgeye Müslüman Oğuz Türkleri akınlar yapmaya başlamış, XI. yüzyılda Selçukluların Kafkasya'yı fethetmesiyle birlikte yoğun bir şekilde bölgeye yerleşmişlerdir. Selçukluların Kafkasya'yı fethi ve Oğuzların bölgeye yerleşmesiyle birlikte Borçalı tam anlamıyla Müslüman bir Türk memleketi haline gelmiştir. Borçalı'da gerçekleşen bütün bu tarihi süreç, Azerbaycan'daki tarihi süreçle de paralellik göstermektedir; çünkü Borçalı, büyük Azerbaycan'ın bir parçasıdır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Borçalı Türklerinin büyük bir kısmı Selçukluların Gürcistan'ı fethinden önce, bir kısmı ise Selçukluların Gürcistan'ı fethiyle birlikte bölgeye yerleşmişlerdir. Ayrıca Selçuklu akınlarıyla başa çıkamayan ve Selçuklu hâkimiyetini kabul etmek istemeyen Gürcü krallarının bölgeye savaşçı ve akıncı olarak getirttikleri Kıpçaklar, bölgenin Türkleşmesinde ve Karapapakların oluşumunda etkin rol oynamışlardır.

Hakkında pek fazla tarihi bilgi mevcut olmayan Borçalı'nın sınırları, Kafkasya'nın Çarlık Rusya'sı tarafından ele geçirilmesinden sonra belirgin bir hale gelmiştir. 1880'li yıllarda Borçalı, Tiflis Guberniyası'nın bir kazası haline gelmiştir. Böylece Tiflis Guberniyası'nın güneydoğusunda yer alan bölge, 1880'lerde

¹ Fahrettin M. Kırzioğlu, *Karapapaklar: Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Türkocağı Erzurum Şubesi Yayınları, Sayı: 1, Erzurum 1972, s. 1-3.

Yelizavetpol Guberniyası'nın Kazah ve Yerivan Guberniyası'nın Aleksandropol kazası ile sınır komşusu haline gelmiştir. Güney sınırı Koşadağ ve Pembek vadisinden geçmekte, arazisi kuzeybatıya doğru Çubuklu ve Ağlağan denilen Bozabdal dağ silsilesine kadar uzanmaktadır. Borçalı'nın batıdaki sınırı, Leyli Dağı'na kadar devam eder. Buradaki Yemlikli (Şiştepe), Eğri Kar, Devekıran, Koyundağ, Simsar ve Şahnababel zirveleri Borçalı'yı Ahılkelek (Ahıska) kazasından; Cem-Cem ve Ercivan (Trilaeti) dağları Gori'den, Menglis'teki Sarıdağ ise Tiflis'ten ayırır.²

Gürcistan, etnik olarak çeşitlilik gösteren bir ülkedir. Burada Gürcülerin dışında çok sayıda millet yaşamaktadır. Bunlar içerisinde çoğunluğu oluşturanlardan biri de Borçalı Türkleridir. Bugün yaklaşık 3,7 milyon olan Gürcistan nüfusunun takriben 500 binini Borçalı Türkleri oluşturmaktadır. Ayrıca Gürcistan'ın Ankara Büyükelçisi ve Azerbaycan'ın Tiflis Büyükelçisi de Gürcistan'daki Türk nüfusunu 500 bin olarak zikretmişlerdir. Gürcistan'daki Türkler, Tiflis'e yakın bir konumda bulunan Rustavi şehrine bağlı Marneuli, Bolnisi, Dmanisi ve Gardabani ilçelerinde yoğun olarak yaşamaktadırlar.

² Kerem Memmedov, *Tarihi Borçalı Mahalı Erazisindeki Mekalit Abideler*, MRMG Yayınları, Tbilisi 2013, s. 3.

BİRİNCİ BÖLÜM

VII-XV. ASIRLARDA BORÇALI BÖLGESİ

1. İSLAM ÖNCESİ TARİHİ

1.1. Coğrafi Konumu

Gürcistan'ın güneydoğusunda yer alan ve Azerbaycan'a giden yolun sağ ve solunda kalan bölgeye Borçalı denilmektedir. Tiflis'in güney çıkışından başlayan Borçalı bölgesi Rustavi, Gardabani, Bolnisi, Dmanisi, Marneuli, Lagodekhi (Laqodexi), Tetri – Tskaro, Zalka ve Sakareco ilçelerinden oluşan bir beldedir. Borçalı dışında Gürcistan'ın Telavi, Kareli, Kaspi, Gori (Qori) ve Mtskheta (Mtsxeta) gibi bölgelerinde de Türk yerleşim yerleri bulunmaktadır. Borçalı bölgesinin en önemli özellikleri; nüfusu hakkında kesin bir rakam verilememesi ve halkının Türk ve Müslüman olmasıdır. Yani mevzubahis beldeye yaşayan halkın %90'ını Türkler oluşturmaktadır. Gürcistan'da ilgili makamların 250 bin olarak verdikleri rakamların eksik olduğu ileri sürülmekte ve tahmini rakamın ise 600 bin civarında olduğu söylenmektedir.³

Borçalı üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlar; Dağ Borçalı, Aran Borçalı ve Bağ Borçalı'dır. Aran Borçalısı, Marneoli ve yöresi, Yağlıca düzü, çağdaş Bala Muğanlı köyüne kadar uzanan araziye; Bağ Borçalısı, Bala Muğanlı'dan başlayarak merkezi Bolnisi (Bolus Kepenekçi) olmak üzere Güvenç ve yöresi, Bala Dmanis'in aşağılarına kadarki araziye; Dağ Borçalısı ise Bala Dmanisi'den başlamak üzere Başkeçid ve yöresinden Doğu Anadolu'ya kadar olan araziye ihata eder. Gürcistan'ın güneydoğusunda ve Ermenistan'ın kuzeybatısında yerleşik olan mezkûr belde, arazisinin 1/3'i hariç, büyük dağlarla ihata olunmuştur. Bölgenin arazisinden Kür, Xram, Alget, Debed, Maşaver ve diğer nehirler akmaktadır. Borçalı'nın yüz ölçümü 6.500 kilometrekaredir.⁴

³ Şüreddin Memmedli, *Paralanmış Borçalı*, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1995, s. 7-11; Recep Albayrak, *Toponim Teknikleri ve Kafkasya – Borçalı Yer Adları*, Ankara, Elektronik Basım Evi, 2004, s. 19-24.

⁴ Şüreddin Memmedli, *Gürcistan Azerbaycanlıları*, Tiflis, (Yok), 2006, s. 5.

1.2. İsmın Kökeni

“Barsıl” kelimesi köken olarak “bozkurt” anlamını taşıyan “börü” ve “kaplan” anlamında kullanılan “bars” kelimesi ile yakından ilişkilidir. Türk mitolojisinde “dişi kurt” “börce, börcü” diye nitelendirilmiştir. Nitekim Borçalı kelimesinin kökeninde eski Türkler için çeviklik, cesaret ve gayret remzi olmuş ve Tanrı’dan güç almış börü, börce veya börcü yani “bozkurt” yer almaktadır.⁵

Barsıl halkı Tanrıya iman etmiş, Güneş ve Kadın ilahlarına kurbanlar kesmiş, ateşe ve suya tapmış ve Şaman akidesini benimsemişlerdir. Bu halk, okçulukla meşhur, at binmeye her zaman istekli ve toplu halde yaşamış bir halktır. İnek ve deve sütünü kımız yapıp içmiş, et ve balığı suda kaynatıp yemiş, sincap ve dele postu satarak ticaret yapmışlardır.⁶

Eski araştırmacıların benzer adlarla zikrettikleri “Barsıllar’ın” Sak devletini, Hazar hakanlığını, Hun hakanlığını ve Sarmatya memleketini oluşturmuş boy ve oymaklardan birisi olduğu kaynaklarda vurgulanmıştır. Mitolojik rivayetlerde kaydedildiğine göre Bulgar, Hazar ve Barsela (Barçola) isimli üç kardeş, aynı zamanda başka yedi soy bir babadan türemişlerdir. Salnamelerde Hazarlar ile Barsıllar ikiz boylar olarak zikrolunmuştur. İslam tarihçilerinden Yakut Hamevi ve Dest Oğlu gibi isimler Barçola, Barsol, Borsula şeklinde nitelendirdikleri bu aşireti Bulgarların bir kolu saymışlardır. Zira Hunların, Bulgarların ve Hazarların tamamında Barsıllar hâkim bir mevkie sahip olmuşlardır. Nitekim Hazan hanları, soy bakımından kendilerinin dengi olan akrabaları Barsıl kavminden evlenmişlerdir.⁷

Hazar’ın kuzeybatısında yer alan bu memleket, Bizans ve İslam salnamelerinde Barselye, Berzilye, Barışlı, Borşalya, Barçuli şeklinde zikredilmiş ve memleketin ismi Barsilya olarak anılmıştır. Bunun gibi İdil (Volga) Bulgarları rivayetlerinde “Baraç”, Hazar hanının mektuplarında “Birsal” şeklinde kaydedilenler de, İslam tarihçisi Hamevi’nin Arran bölgesinde bir yer olarak “Berşeliye”ni kaydetmesi dikkat çekicidir.⁸ Başka bir Arap müverrihi Kazvînî ise bu beldeyi “Börüçölü” ismi ile tanımlamıştır. Bu ise Borçalı teriminin hem tipik hem de etimolojik anlamda kullanıldığına işaret

⁵ Şüreddin Memmedli, *Alın Yazımız*, Tiflis, Dayak Yayınları, 1997, s. 11.

⁶ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 12.

⁷ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 12-13.

⁸ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 13-14.

etmektedir. Belazuri, Derbent'ten yukarıda "el Berşeliya" isimli şehrin ismini zikreder ve Alban episkopunun Varaçan beldesine gittiğini kaydeder.⁹

Kırzioğlu'nun Khorenli'ye istinaden verdiği bilgilerde, Armenia kralı Tridat'ın Pers (Sasani) hükümdarı II. Şahpur ile 310 senesinde karşılaştığı yerin isminin Borçalı (Debed ve Kür çaylarının kavşağında yerleşen ovada) olduğu kaydedilmiştir.¹⁰

Arap kaynaklarında İdil Bulgarları ile Hazarların önemli bir boyu sıfatıyla "Barsula" (el-Barşaliye) veya "al-Barsul" isimli bir kabileden bahsedilmektedir. İdil Bulgarları rivayetlerinde "Baraç" ve "Kıpçak" kabile isimlerinde "Borocoğlu" şeklinde kaydedilen adların da aynı kabilenin ismi olduğu yer almaktadır. Mısır Memlûklerinden bazıları bu kabileye mensup oldukları gibi, Anadolu'da da Diyarbakır taraflarında Borcoğlu boyunun bulunduğu kaynaklarımızda sabittir. Zira bu kabilenin bir kısmı bugün Kür Çayı sağında eski Gogaren (Gürcistan) ülkesinin doğu tarafında kendi adlarıyla Borçalı şeklinde isimlendirilen sancakta Borçalılar adı ile yaşamaktadırlar. Şunu da belirtmek gerekir ki mezkûr Borcoğlular, Kafkasya'nın güney tarafına eski Hazarlar zamanında geçmişlerdir.¹¹

2. ETNİK YAPİYİ OLUŞTURAN UNSURLAR

Türkiye'den Gürcistan'a bakıldığında Gürcistan'da yaşayan (belki de devletin isminden olsa gerek) herkesin Gürcü olduğu yönünde yanlış bir algı vardır. Bu yanlış algı, İran sınırları içerisindeki Azerbaycan toprakları için de geçerlidir. Gürcistan'da Azerbaycan Türkleri dışında Ahıska Türkleri, Ermeniler, Abhazlar, Osetinler, Ruslar, Rumlar, Yezidi Kürtleri, Gürcülerin kolu olarak da kabul edilen Svanlar ve değişik Kafkas halkları yaşamaktadır.

2.1. İlk Yerleşen Kavimler

Eski kaynaklara ve arkeoloji verilerine göre Kimmerler ve Saklar M.ö. VIII.-VII. yüzyıllarda Kafkas'ın kuzeyinden güneyine gelmişler, Urmiye Gölü etrafında, Kür

⁹ Elbeyi Celaloğlu, *Gök Erleri (Borçalı Türklerinin Etnik Tarihine Seyahat)*, Bakü, Vatan Yayınları, 2010, s. 17.

¹⁰ Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür Ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1992, s. 44.

¹¹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, C. I, İstanbul, Enderun Kitapevi, 1981, s.172.

ve Araz nehirlerinin kıyılarında hanedanlık kurmuşlar ve aynı tarihlerde Borçalı taraflarında yayılmışlardır.¹²

İlkçağ tarihçileri (Prof. Dr. M. Taner Tarhan) Kimmerler'in, atlı ve göçebe yaşam süren, ölülerini değerli eşyaları ile birlikte gömen, Kurganlı Bozkır medeniyetine sahip, Proto (ilk) Türklerinden olduklarını ispatlamışlardır. M.ö. 680 yılında Sakaların Kafkas geçitlerini aşarak bu bölgelere gelmelerine kadar Kimmerlerin, 40 sene Kür-Araz ve Çoruk boylarında yaşamlarını sürdürdükleri düşünülmektedir.¹³

M.ö. VII. yüzyılda doğu taraflarına hareket ederek oralarda meskûn olan Saklar, çeşitli boylara bölünmüşlerdir. Bunlardan Derbent, Bakü ve Şirvan arazilerinde yerleşmiş, sonradan büyük bir kısmı Balkanlara göç etmiş olanlar Albanlar veya Alpanlar; Karabağ, Gence taraflarında meskûn olanlar Sakasınlar; Borçalı, Şamsol (Samişvilde), Ahılkelek, Ahıska, Ardahan, Göle taraflarında yerleşik olanlar Gagrarlar (Göyerler, Gagrarlar); Olur, Oltu, Narman, Tortum, Yusufeli arazilerinde meskûn olanlar Tavlar; İspir taraflarında meskûn olanlar Hesperitler; Bingöller, Arpaçay, Kars, Kağızman, Pasinler taraflarında yerleşik olanlar Pasianlar; Van gölünün güneyinde ve Dicle'nin doğu taraflarında meskûn olanlar Paktuklar; Hakkâri ve Zap Suyu taraflarında yerleşik olanlar ise Karduklar adı ile tarihe geçmişlerdir.¹⁴

Günümüzde Kafkaslarda Kimmer halklarının isimleri “Kemerli” “Qemerli” adları ile Borçalı ve Azerbaycan'ın ayrı ayrı bölgelerinde yaşatılmaktadır. Sak tayfalarının ismi ise Şeki (Saka) ve Zaqatala (Sakatala) şehirlerinin, aynı şekilde Tiflis'e bitişik olan Soğanlık (Sakanlı) köyünün isminde yaşatıldığı söylenmektedir.¹⁵

2.2. Bun Türklerinin Gelişi

Borçalı topraklarında yaşamış en eski etnik gruplardan biri olarak Anadolu'da hâkim bir mevkiye sahibi olan savaşçı Bun Türklerinin de ismi tarihi kaynaklarda zikr olunmaktadır. Bun Türkleri, Kıpçaklar olarak adlandırılan putperest kabilelerdir. Leonti

¹² Şureddin Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 7-8; Tevrat'ta Kimmerler, Nuh Peygamber'in küçük oğlu Yefes'in yedi oğlunun büyüğü olarak, “Gomer” diye anılmış, onun oğulları da; “Aşkenaz” (Saka), “Togarma” (Türkmen) adları ile zikrolunmaktadır.

¹³ Fahrettin Kırzioğlu, *Alban Tarihi Üzerine*, Ankara, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1994, s. 17-18.

¹⁴ Elbeyi Celaloğlu, *Gök Erleri (Borçalı Türklerinin Etnik Tarihine Seyahat)*, s. 5-6.

¹⁵ Elbeyi Celaloğlu, *Gök Erleri (Borçalı Türklerinin Etnik Tarihine Seyahat)*, s. 6-7.

Mroveli'nin m.ö. VI. yüzyıla dair verdiği bilgilere istinaden, Ahemeniler¹⁶ sülalesinin kurucusu Kir¹⁷ tarafından sıkıştırılan Bun Türkleri, 28 aile ile Gürgan (Hazar) Denizi'ni geçerek Kür Nehri boyunca yukarı doğru hareket etmiş ve Mısxeta'ya gelmişlerdir. Mısxeta'dan batıya doğru geçerek kayalıklarda kendilerine bir istihkâm seçerek orayı "Sarkine" olarak adlandırmaları Gürcü kaynaklarında da yer almaktadır.¹⁸

Müelliflerin fikir ayrılıkları yaşadıkları husus ise, Bun Türklerinin hangi Türk gurubunu temsil ettikleri noktasındadır. Kafkaslar ile Orta Asya tarihi birbirinden ayrı araştırıldığından, yerel Kafkas kaynakları ile Çin yıllıkları arasında bir bağlantının olmaması, Doğu'dan gelen göçlerin durumunu açıklamakta büyük sorunlar oluşturmuştur. İskitleri Batı taraflarına iten Çin Ti gurupları uzun bir süre onların oturdukları bölgelerde barınmışlardır. M.ö. IV. yüzyılda Hun baskıları sonucu eski İskitlerin ilk topraklarını işgal eden Ak Ti boylarından olan Bun Türkleri, ilk Türk boyu olarak Batı taraflarına doğru harekete geçmişlerdir. Onlar, İskitlerin takip ettikleri yoldan hareketle, Azerbaycan'ın Kür Nehri'ne kadar bütün Kafkasya'yı işgal etmişlerdir. Nitekim Bun Türkleri M.ö. 320 yılında Büyük İskender'e yenildikten sonra, Kuzey Kafkasya ve Hazar Denizi'nin kuzeyi ile doğu kısımlarını mesken tutarak daha sonra gelecek Türk göçlerine zemin hazırlamışlardır.¹⁹

Kaynakların verdiği bilgilere göre, sonraki devirlerde Bun Türkleri, Pers ordusunun komutanını öldürmüş ve Ahemeniler'in üzerine yürümüşlerdir. Nitekim eski dönem araştırmacıları Bun Türklerini, "M.Ö. 530 senesinde Araz Nehri'nin sağ kıyılarında Ahemeniler hükümdarı Kir'in kafasını kesip kan tuluğuna atmış Tomris²⁰ ananın evlatları" şeklinde kaleme almışlardır.²¹

M.ö. IV. asırda Büyük İskender, Lot (Hot veya Het) soylarını kendi topraklarından çıkarmaya çalışırken ilk defa Kür Nehri boyunca Sarkine, Kaspi, Urbini ve Odzrake şehirlerinde yaşayan halk, çılgın Bun Türkleri tayfalarıyla

¹⁶ Ahemeniler veya Akamanışlar, Pers hanedanı olmuş ve M. ö. 550-330 senesinde Kuzey İran'da Urmiye gölü yakınında ortaya çıkmışlardır.

¹⁷ Başkenti Babil olan Ahemeniler hanedanının kurucusu olmuştur. M. ö. 559 – 530 seneleri arasında hüküm sürmüşlerdir.

¹⁸ Celaloğlu, *Gök Erleri*, s. 13.

¹⁹ <http://forum.hunturk.net/bun-turkleri-3534.html>. Makale; "Türklerin Orta Asya da Yayılışı"

²⁰ Tomris Hatun: M. ö. VII yüzyılda yaşayan ilk Türk (Massaget) kadın hükümdarı olarak tanınır. Kendisi aslında ilk Türk kadın hükümdarı değil, dünyadaki ilk kadın hükümdardır.

²¹ Celaloğlu, *Gök Erleri*, s. 14.

karşılaşmışlardır. Eski kaynaklara göre, Bun Türklerinin M.Ö. VII. yüzyılda Ön Asya'ya akın eden İşkuzlar'ın – yani İç Oğuzların – halefleri oldukları düşünülmektedir.²²

2.3. Hazarların Gelişi

Hazarlar, genellikle Türklere nispet edilmektedirler. Hazarlar kendilerini Ugor, Avar, Guz, Barsil, Ongour, Bulgar, ve Saviriler ile akraba addetmişlerdir. Hazar hükümdarı Yosif'in mektubunda yer almakta olan 10 oğul eponimiyle ilgili listede, genellikle boy beyleri Togarmalardan gösterilir ve Hazarlar yedinci sırada yer alırlar. Bu listedeki bazı adlar örneğin Tir veya Turis, T-r-na ile özdeşleştirilmemektedir. Bundan başka daha önce isimleri zikrolunanlardan bazılarının özdeşleştirilmesi de kuşkuludur. İsimleri zikredilen boyların tamamı değilse bile, büyük çoğunluğunun Türk dilli boylar olduğu bilinmektedir.²³

İskit boyları, tarih sahnesinden çekildikten sonra Sarmat, Hun ve Hazar isimleri altında geniş Avrasya coğrafyasında kendi varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hazarlar, göçebe bir hayat süren bozkırlı Türk akıncılarından olmuşlardır. Sonraki asırlarda ise yerleşik bir hayat tarzına geçmişlerdir. Onlar, öncelikle Tengri inancına sahip olmuşlar ve daha sonra Hristiyanlık ve İslamiyet'i kabul etmişlerdir.²⁴

Hazarların genel olarak Türk olduğunu zikretmiştik. Yunan tarihçisi Theophanes (m.s. 818) belgelerinde, Hazarların “doğudan gelen Türkler” oldukları ifade edilmektedir. Türk soylarından bahseden efsaneler Hazarların Oğuzlar, Avarlar, Sabirler ve Bulgarlar gibi diğer Türk boylarıyla akraba olduklarını zikretmektedir. Süryani efsanelerinde de Hazar boyunun “Khazarig” olarak isimlendirilen atalarından, Bulgarların kardeşleri olarak bahsedilmiştir. Birçok bilim adamı, bu efsanevi bilgilerin

²² Celaloğlu, *Gök Erleri*, s. 14-15; İlave bilgi için bkz, Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür Ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 19; Kaynaklarda Makedonyalı İskender'in Kafkasya'ya geldiği zaman, “Bun Türkler” (yani yerli Türkler) ile karşılaştığı söylenmektedir. Ayrıca O (İskender) Kür nehri kıyılarında (Kür – Borçalı nehirleri kavşağına yakın) “Toprak Kale” “Huhan” isimli hisarla çevrili şehri ve “Sper ırmağı veya Çoruk boyunda” çok muhkem olan “Tukharis Kalesi”ni alamadığı kaydedilmektedir. İlave bilgi için bkz; Felicite Marie, Andreasyan Hrand, *Gürcistan Tarihi*, Haz. Erdoğan Merçil, Ankara, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2003, s. 16-17.

²³ Mihail İllarionoviç Artmanov, *Hazar Tarihi*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004, s. 155.

²⁴ Kevin Alan Brook, *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*, Çev. İsmail Tulaçlı, İstanbul, Noktakitap Yayınları, 2005, s. 21.

gerçek ve tarihi temellere dayandığını, Hazarların genellikle Türk boyları olan Bulgarlar ve Başkurtlar gibi Türk halklarıyla akraba olduklarını kaydetmişlerdir.²⁵

Eski dönem Suriye’li tarihçi Michael Syrus’un VI. asır Süryani Müellifi John of Ephesus’tan naklettiğine göre Hazarların Bulgarlar ile birlikte İç İskitya’dan Barsalia denilen Alan beldesine gelişlerini anlatan bir efsane bulunmaktadır. Bu efsanevi bilgi, İmparator Mauricius’un (582-602) dönemine tekabül etmektedir.²⁶ Anlatıldığına göre İmparator Mauricius’un zamanında üç kardeşin, iç İskitler arasından 30 bin İskit ile ayrıldıkları ve 65 gün boyunca İmeon dağları tarafına ilerledikleri, yol boyunca nehir bulunduğundan dolayı, soğuk aylarda Meotid Gölü’nden kaynaklı Pontus Denizi’ne dökülen Tanais Nehri’ne vardıkları rivayet edilmektedir. Roma İmparatorluğu sınırlarına ulaşmış bulunan bu üç kardeşten Bulgar ismiyle bilineni, 10 bin kişiyi yanına alarak diğerlerinden ayrılmış, Tanis’i geçip aynı şekilde Pontus Denizi’ne dökülen Tuna civarına varmıştır. Bunlar Romalılarla arkadaşlık ilişkileri içerisinde yaşamak amacıyla İmparator Mavrikios’in kendilerine bir miktar arazi vermesini rica etmişlerdir. Bu müracaat üzerine İmparator, Yukarı ve Aşağı Misia ile İmparator Anastasios (491-518) döneminden bu yana Avarlar tarafından sürekli tahribe maruz kalan Dacia bölgesini Avarlardan savunmak için onlara vermiştir. Hakikaten de onlar düşman üzerinde zafer kazanarak, Roma’nın koruyucusu konumuna gelmişlerdir. Romalılar bunlara Bulgar demektedirler. Diğer iki kardeş ise, Romalıların Turaye Kalesi dedikleri Kaspiya şehrini kurdukları Bersilia’ya gelmişlerdir. Burası Alanların vatanıdır. Bulgarlar ile Pugurlar (yani Bersilia’da yaşayanlar) kesinlikle Hıristiyan değillerdir. Barsilia’da yabancı bir halk hüküm sürmeye başlayınca, bu kardeşlerden Hazarik isimli büyük olanının adına izafen “Hazarlar” denilmiştir. Hazarlar, büyük bir güç ve geniş bir alana sahip olmuşlardır.²⁷ Bu rivayetten de anlaşıldığı üzere Hazarlar Barsilia topraklarında yayılmışlardır.

Theophanes “Hazarların birinci Sarmatya ülkesinin en uzak köşesi Barsiliya’dan çıkıp gelmiş büyük bir halk” olduğunun kaydetmektedir. Arap tarihçilerinin de bu ülkeden haberdar olduğu şüpheye yer bırakmayacak kadar açıktır.

²⁵ Kevin Alan Brook, *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*, s. 23.

²⁶ Peter Golden, *Hazar Çalışmaları*, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s. 61-62.

²⁷ Mihail İllarionoviç Artmanov, *Hazar Tarihi*, s. 172.

Belazuri ve Kudâme’de Pers (İran) şahının Türk veya Hazar hakanı ile buluştuğu yerin Derbent’in kuzey kısmındaki el-Barşaliye adlı yer olduğunu belirtmiştir.²⁸ Belazuri “Futuhû’l Buldan” adlı eserinde Pers hükümdarı Kubaz’dan sonra oğlu Nuşirvan’ın melik olduğunu ve genç hükümdarın Türk hakanına mektup yazdığını, ondan düşmanlığı bırakmayı, sulh içinde olmayı ve işlerinin birlikte yapılmasını istediği kaydedilmektedir. Belazuri, ilgili konunun devamında “Dostluğunu göstermek için kızı Liyunse’yi onunla evlendirmeyi ve böylece onunla akrabalık bağı kurmak istediğini bildirmişti. Ancak o, Türk hükümdarına, eşlerinden birisinin evlat edindiği hizmetçisini gönderdi ve onun kızı olduğunu söyledi. Türk hükümdarı da ona kızını hediye etti. Nuşirvan daha sonra onun yanına geldi ve el-Berşeliyye’de buluştular” şeklinde bilgilere yer vermiştir.²⁹

Hazarlar, sadece kendi isimlerini taşımakla kalmayıp, siyasi yönden kendileri ile ilişki içerisinde bulunan ve ülkeye yerleşen Barsiller ile sıkı münasebet halinde olmuşlar ve daima birlikte hareket etmişlerdir. Mısırlı ilim adamı el-Kelbi (XVII. asır), Barsol’u Hazar’ın kardeşi olarak kaydetmektedir. Fakat Volga deltasında “Buşka ve Hazarlardan saklanan Barsil halkının gizlendiği bir adanın bulunduğunu” söyleyen “Ermenistan Coğrafyası”nın açıklaması bu malumata tezat görünmektedir. Adada sürüleri ile birlikte yaşayan Barsiller’in ekseriyeti siyahi olduğundan adanın ismi kaynaklarda Kara Ada şeklinde geçmektedir.³⁰

Tarihi kaynaklara bakıldığında Hazarların M.S. II. yüzyılda ortaya çıktıkları kesin olarak kaydedilmektedir. Onların M.S. 198 yılında Barsiller ile birlikte Ermenistan’a saldırdıkları, III. ve IV. yüzyıllarda Ermenistan bölgesinde Bizans ve Sasaniler arasındaki savaşlarda Sasani İmparatorluğu yanında yer aldıkları ifade edilmektedir. Bununla beraber IV. yüzyılda Sasanilerin Ermenistan topraklarını istila etmesi ve diğer komşu topraklara karşı yağmacı bir siyaset izlemesi, Hazarları bu defa da Bizans’la iş birliğine zorlamıştır.³¹ Ermenistan coğrafyasında yazılan tarih kitaplarında Barsiller’le ilgili bilgilere rastlamaktayız. Ermeni valilerinden birinin Ermenistan’a yerleşen Basil (Barsil) adlı güçlü bir kabileyle sıkı bağlarının

²⁸ A.g.e, s. 174.

²⁹ El-Belazuri, *Fütühû’l-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002, s. 279-280.

³⁰ Mihail İllarionoviç Artmanov, *Hazar Tarihi*, s. 176.

³¹ Mualla Uydu Yücel, “Hazar Hakanlığı” *Türkler*, C. 2, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 446.

bulduğundan ve keza Ermeniyyenin büyük çarı Trdat'ın kuzeyli barbarlar ile karşılaştığından ve Barsillerin çarının onlarla savaştığından bahsedilmektedir.³²

3. İSLAM FETİHLERİNDEN SONRAKİ SİYASİ TARİHİ

3.1. İslam Fetihleri

İslam fetihleri, bir tebliğ faaliyeti olarak ilk önce Irak üzerine Hz. Ebu Bekir döneminde başlamıştır.³³ Hz. Ömer'in halifeliği yıllarında (633-644) ise Müslümanlar çok yönlü fetihlere başlamışlardır. Sasanileri ve Bizans'ı arka arkaya ağır yenilgiye uğratan Arap orduları, Azerbaycan sınırlarına kadar ulaşmış, yaklaşık 639 yılında Azerbaycan halkı ilk defa bölgeye gelen Müslüman orduları ile karşılaşmıştır. İslam ordusunu Bükeyr ibn Abdullah, Azerbaycan ordusunu ise Rüstem'in kardeşi İsfendiyar komuta ediyordu. Bu iki ordu arasında gerçekleşen savaşta İslam orduları galibiyet elde etmiş; ancak İsfendiyar'ın kardeşi Behram İslam ordularına ani bir baskın yapmıştır. Hz. Ömer, komutan Bükeyr'e yardım için Harem el-Ensari'yi göndermiş ve böylece İslam orduları büyük bir zafer kazanmıştır.³⁴

Hilafetin Azerbaycan'daki valisi Utbe ibn Ferkad, Azerbaycan vadilerinde, dağlarında ve en ücra köşelerinde yaşayan Azerbaycan ahalisine cizye vergisi vermek karşılığında kendi din ve adetlerine göre yaşama izni vermiştir. Ancak İslamiyet'i kabul eden ve İslam ordularına katılmak isteyenleri bu vergiden muaf tutmuştur.³⁵ Lakin El-Belazuri'nin verdiği bilgilere göre Utbe ibn Ferkad'dan önce Azerbaycan valiliği yapmış olan Huzeyfe ibn el-Yeman da aynı uygulamaları yapmıştır. Huzeyfe'nin Azerbaycan Merzubanı ile yapmış olduğu anlaşmaya göre Müslümanlar hiç kimseyi öldürmeyecek, esir almayacak, tapınaklarını dağıtmayacak ve yerli ahalinin her türlü ayin yapmasına izin verecektir.³⁶

³² Mihail İllarionoviç Artmanov, *Hazar Tarihi*, s. 175.

³³ Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Gürcistan*, Erzurum, Zafer Medya Yayınları, 2016, s. 17.

³⁴ Allahşükür Paşazade, *Kafkasya'da İslam*, Bakü, Azereşr Yayınları, 1991, s. 45.

³⁵ Naile Velihanlı, *Arap Hilafeti vâ Azerbaycan*, Bakü, Azereşr Yayınları, 1993, s. 22-23.

³⁶ El-Belazuri, *Fütûhu'l-Buldân*, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul, Siyer Yayınları, 2013, s. 238-239.

3.2. İslam Hâkimiyeti

Borçalı ve Azerbaycan dâhil bütün Güney Kafkasya'nın tamamen İslam orduları tarafından fethedilmesi Hz. Osman Dönemi'nde (644-656) gerçekleşmiştir.³⁷ Şam orduları komutanı Habib bin Mesleme, Nahcivan'ı fethinden sonra Selman bin Rebia komutasındaki orduyu Arran'a göndermiştir. Biçenek'i geçen Arap orduları Arran'a girerek Beylagan'ı ele geçirmiş ve Berde şehrini kuşatmış, Berde ahalisi ise şehrin kapılarını Arap ordularına açmıştır.³⁸

Habib bin Mesleme'nin ordusu, 644 yılında Borçalı ve Tiflis'i ele geçirmiş ve aşağıdaki şartlara göre bir anlaşma yapmıştır: Ahali Müslüman idaresini ve bir dinar vergi ödemeyi kabul edecektir. Kendi istekleriyle Müslümanlara yardım etmeyi, aynı zamanda ordunun gerisinde kalan askeri birlikleri ağırlamayı ve esas birliklere yetişmelerini sağlamayı üslenecektir. İslam'ı kabul edenler, Müslümanlarla kardeş ve aynı haklara sahip olacaklardır. Bunun dışında eğer Müslümanlar ortak düşmana karşı mücadelede yerel halka yardım etmezler ise o zaman onların düşmana itaati Müslümanlar tarafından muhakeme edilemeyecektir. Böylece 653 yılında Kafkasya'ya kadar olan yerler fethedilerek İslam topraklarına katılmıştır.³⁹

Yukarıdaki anlaşmalardan da görüldüğü gibi, Müslümanlar yerli ahalinin dinine dokunmamışlardır. Fethedilen ülkelerin nüfusunun Araplar hakkında olumsuz düşüncelere sahip olmamaları ve fetihlerden önce yöneticileri tarafından alınan ağır vergilerden ve yapılan zulümlerden bir kurtuluş olarak düşünmeleri için ilk halife Hz. Ebu Bekir sefere çıkan Müslümanlara şöyle bir talimat vermiştir: “Sizi karşılayan her şehir ve halk ile anlaşma yapın, onlara verdiğiniz vaatlere sadık kalın. Onların kendi din ve topraklarında yaşamalarına izin verin.”⁴⁰ Sırf bu yüzden “Arapların fetihlerinin ilk yıllarında, aldıkları yerlerde ağır vergi yükü azaltılmış, dini inanca yönelik baskılar kaldırılmıştır”. Bu ise daima Bizans-İran savaşlarından, Hazar ve diğer Kuzey halklarının saldırılarından bıkmış, ağır vergilerden kurtulan Güney Kafkasya nüfusunun daha adaletli din olan İslam'ı kabul etmesine zemin hazırlamıştır. Emevi iktidarının ilk

³⁷ Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Gürcistan*, s. 19.

³⁸ El-Belazuri, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 242; Ali İpek, “Şam Ordularının Ermeniye Karargahları”, *Ağrı Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri Kitabı*, Ağrı, 2014, s. 766-771.

³⁹ Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Gürcistan*, s. 19-20.

⁴⁰ Nina Pigulevskoy, *Vizantiya i İran: VI - VII*, Moskova, SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, 1945, s. 270.

yıllarında, hilafet içerisinde iktidar uğrunda çekişmelerin olması, Arapların Borçalı’da tutunmasına engel olmuş; ancak İslam dini yine de Borçalı’da yayılmaya devam etmiştir.

3.3. Emevîler Dönemi

Güney Kafkasya’nın özellikle Borçalı’nın hilafet topraklarına katılması Halife Abdulmelik’in (685-705) hâkimiyeti döneminde olmuştur. VII. asrın sonlarında Hilafet orduları Gürcistan’ın Batı topraklarını da fethetmiştir. Bizans kaynaklarının verdiği bilgilere göre Lazika patriği Sergi, Bizanslılara karşı isyan etmiş ve Araplara sığınmıştır. Ardından Batı Gürcistan’ın şehir ve kalelerine Arap garnizonları yerleştirilmiştir.⁴¹ 720 yılında hilafetin kuzey emirliğine Cerrah ibn Abdullah tayin edilmiştir. O ise Tiflis ve ona yakın arazilerin ahalisiyle anlaşmaları yenilemiş ve bu dönemde ahaliden cizye ile beraber haraç da alınmaya başlanmıştır.⁴²

Araplar Güney Kafkasya’da tam olarak tutunduktan sonra Tiflis ve komşu bölgelerin idaresini emire vermişlerdir. Emir’in karargâhı ise Tiflis’te idi. O, hem bölgedeki ordunun komutanı hem de yüksek hâkim rolünü üstlenmiştir. Emirliğin yönetiminde çeşitli memurluklar vardır. Bölgedeki Müslüman idaresinin defterhanesine “Âmil” ünvanlı kişi başkanlık etmekteydi. “İhtisap” idaresinin başındaki kişi ise dini işlerle beraber şehrin imar edilmesinden ve borçların ödenmesinden sorumluydu. “Reis” unvanı taşıyan memur ise saraydaki Tiflis Müslümanlarının temsilcisi idi. VIII. yüzyılda Tiflis şehrinin büyük çoğunluğu Müslümanlardan müteşekkil idi.⁴³

Gürcü tarihçileri Tiflis Emirliği’nin 730’larda kurulduğunu belirtmektedirler. Emirliğin sınırlarına şimdiki Gürcistan Cumhuriyeti’nin doğu bölgesi dâhil idi; ancak sonraları Borçalı ve günümüz Gürcistan’ının Şida-Kartli bölgesinin toprakları da emirliğin sınırlarına katıldı. Gürcü tarihçilerinin de ifade ettikleri gibi, Tiflis Emirliği’nin bu birleşimi IX. yüzyılın başlarına kadar Doğu Gürcistan’ın istikrara kavuşmasına ve inkişafına sebep olmuştur.⁴⁴

⁴¹ M. Lordkipanidze, D. Musxelişvili, *Oçerki İstorii Gruzii*, Tom: 2, Tiflis, Meçniereba Yayınları, 1988, s. 107.

⁴² M. Lordkipanidze, *Politikeskoe Obedinenne Feodalnoy Gruzii*, Tiflis, Meçniereba, 1963, s.80.

⁴³ M. Lordkipanidze, D. Musxelişvili, *Oçerki İstorii Gruzii*, s. 107.

⁴⁴ Lordkipanidze, *Oçerki İstorii Gruzii*, s. 154.

Tiflis Emirliği'nin kuzey sınırı Digomi Ovası'na, güney sınırı Samşivildi'ye, batı sınırı Ervivan Dağları'na, doğu sınırı ise Kür Irmağı'na kadar uzanmıştır. Kür Nehri'nin doğusunda kalan İsanı Kalesi, Rustavi şehri (Bostaşehir) ve Borçalı'nın kuzey-batısında yer alan Dmanisi (Başgeçit) gibi büyük şehirler de emirliğin toprakları içerisinde yer almaktaydı.⁴⁵ X. yüzyılın başlarında Dmanisi geçici olarak Taşır idaresini elinde bulunduran David tarafından işgal edilse de yeniden Tiflis Emirliğinin sınırlarına katılmıştır. Daha sonra Dmanisi, Bostaşehir ve Hunan bölgesi bağımsız birer emirlik olmuşlardır.⁴⁶

O dönemde Tiflis, Güney Kafkasya'nın en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Buraya dünyanın çeşitli yerlerinden tüccarlar gelmiş ve bu tacirlerden alınan vergilerin geliri emirliğin hazinesine gitmiştir. Gümrük işlerinden sorumlu olan memur "Müşrif" olarak adlandırılıyordu. Toprakların çoğunluğu devlete ait olsa da, vakıf topraklarının sayısı da az değildi. Mahkeme işleri ise Tiflis kadısına bağlıydı.⁴⁷

Arap tarihçisi Yakubi'nin verdiği bilgilere göre "Cürcan'ın" ilk bağımsız emiri, İsmail bin Şuayb olmuştur.⁴⁸ 809 yılında tahta çıkan Halife Emîn hilafete başkaldıran Tiflis emirinin üzerine Ermeniyye valisi Üseyd bin Yezid'i göndermiştir. Vali, Tiflis Emirini mağlup ederek onu itaat altına almıştır. 813 yılına kadar İsmail bin Şuayb Tiflis Emiri olarak görevine devam etmiştir. Yine 813 yılında halife olan Me'mûn (813-833) onun yerine Muhammed bin 'Attâb'ı Tiflis'e emir olarak atamıştır.⁴⁹ Fakat Muhammed bin 'Attâb 829 yılında Hilafete isyan ederek kendi bağımsızlığını ilan etmiştir. Tiflis Emirliği'nin merkezden kopmasının en büyük sebeplerinden biri "Hürremi" isyanlarıdır. Muhammed bin 'Attâb, Halife'nin Güney Kafkasya valisi Abdullah üzerinde zafer kazanmasından sonra Tiflis Emirliği'ni müstakil olarak yönetmeye başlamıştır.⁵⁰

⁴⁵ Lordkipanidze, *Oçerki İstorii Gruzii*, s. 75.

⁴⁶ Lordkipanidze, *Oçerki İstorii Gruzii*, s. 212.

⁴⁷ Lordkipanidze, *Oçerki İstorii Gruzii*, s. 145-160.

⁴⁸ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut: Dâru Sâdır, ty, c.II, s. 435; Yakubi, *İstoriya*, Rusçaya Çev. P. K. Juze, Bakü, 1927, s. 21

⁴⁹ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, c.II, s. 445.

⁵⁰ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, c.II, s. 463; *Matiane Kartlisay – İstoriya Gruzii*, Rusçaya Çev. N. Nakaşidze, Tiflis, 1976, s. 29.

Hürremi isyanları neticesinde bölgede zayıflamış olan hilafetin eski konumunu kazanması için Azerbaycan Şirvanşahlar devletinin kurucusu Şeybânîler neslinin temsilcisi Halid bin Yezid Güney Kafkasya valisi olarak tayin edilmiştir.⁵¹ Halid bin Yezid vali tayin edildikten hemen sonra Borçalı'ya gelmiş, Ermeni ve Gürcü derebeylerini itaat altına almıştır. O, Ali bin Şeybani'yi Tiflis'e emir tayin etmiş ve Hilafetin Azerbaycan'daki merkezi olan Berde kentine dönmüştür.⁵²

Ali bin Şuayb'dan sonra Tiflis Emiri İshak bin İsmail bin Şuayb et-Tiflisi olmuştur. O, 23 yıllık emirliği döneminde Tiflis'in merkezi hâkimiyetten uzaklaşmasını sağlamış, Halid bin Yezid İshak'ı takip etmiş, ancak ani ölümü İshak'ın işini bitirmesine izin vermemiştir.⁵³

842 yılında Halid bin Yezid'in oğlu Muhammed bin Halid babasından boşalan koltuğa oturmuş ve İshak bin İsmail ve onun müttefiki olan Ermeni ve Gürcü'ler üzerine sefere çıkmıştır. Lakin bütün bu çabalarına rağmen Tiflis Emirliğini Hilafet topraklarına katamamıştır. 853 yılında Halife Mütevekkil, Güney Kafkasya'yı keza Tiflis Emirliğini Hilafet topraklarına katmak için bölgeye komutan Boğa et-Türkî'yi göndermiştir. Boğa et-Türkî merkeze başkaldıranları bertaraf etmiş ve İshak bin İsmail dahil bütün suçluları öldürmüştür.⁵⁴

Bütün bu olaylardan sonra Tiflis Emirliğinin başına Şeybaniler sülalesinden Muhammed bin Halid (853-870) gelmiştir. Ancak Halife el-Mûtemid döneminde bu sülale hâkimiyetten düşürülmüş, yerine İsa bin eş-Şeyh eş-Şeybani getirilmiştir. Şunu da söylemek gerekir ki, bu devirdeki Tiflis emirleri aynı zamanda Güney Kafkasya valileri idiler.⁵⁵ 878 yılında Muhammed bin Halid yeniden Tiflis emiri yapılmıştır. Kısa zaman içerisinde birden fazla emirin birbirini takiben atanması, Hilafetin bölgede güç kaybettiğinin bir göstergesi olmuştur.

IX. yüzyılın 80'li yıllarında Tiflis Emirliğinin idaresini Caferiler sülalesi eline almış ve böylece Borçalı'da Caferiler sülalesinin 200 yıllık hükümlürlüğü başlamıştır.

⁵¹ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, c.II, s. 464.

⁵² Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü, Şark-Garb Yayınları, 2007, s. 194.

⁵³ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, c.II, s. 481.

⁵⁴ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, c.II, s. 489-490.

⁵⁵ *Matiane Kartlisay – İstoriya Gruzii*, s. 30.

Hunan, Başgeçit ve Bostanşehir Emirliklerinin yöneticileri de Caferiler sülalesine mensup idi.⁵⁶

Malum olduğu gibi VIII. yüzyılın sonlarına doğru Hilafet merkezinde, idari sistemde Müslüman Türkler olan askeri zümrenin ağırlığı hissedilmeye başlamıştır. Hilafet sarayında Türk komutanlara saygı duyuluyor ve en önemli işler onlara veriliyordu. Bu komutanlardan biri de Ebû Sâc bin Divdâd idi. O, Mekke yolunun reisi, Ehvaz, Kufe ve Medain gibi stratejik öneme sahip şehirlerin yöneticisi olmuştur.⁵⁷

3.4. Sâc Oğulları Dönemi (879-941)

Tarihi kaynaklara ve arkeolojik bulgulara göre Sâc Oğulları Devleti IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın birinci yarısında Azerbaycan coğrafyasında hüküm sürmüş ilk Müslüman Türk hanedanlığıdır. Devletin sınırları; kuzeyde Derbent ve Tiflis'ten, batıda Ani ve Van gölü civarlarından geçerek güneyde Zencan'a ulaşıyordu.⁵⁸ Bu devletin kuzeyde Derbent'ten başlayıp güneyde Zencan'a kadar uzandığıyla ilgili bilgilerin yer aldığı pek çok kaynak mevcuttur.⁵⁹

IX. yüzyılın sonları X. yüzyılın başlarında Arap Hilafetine karşı muhalif bir tutum sergileyen ve bunun sonucu olarak Azerbaycan topraklarında yeni bir devlet vücuda getiren Sâc Oğulları, bölgenin Türkleşmesinde çok büyük rol oynamışlardır. Bu devleti Sâcîler ailesine mensup hâkimler ve emirler yönetmiştir.

Sacilerin Türk kökenli oldukları hem Batılı hem de Arap tarihçiler tarafından zikredilmiştir. Tarihi kaynaklar, bu ailenin Orta Asya'nın "Uşruşana" bölgesinden geldiğini söylemektedir. Bu bölgedeki yöneticiler Afşin lakabını kullanmışlardır.⁶⁰ Biz bu adı Abbasi ordusunda hizmet eden ve daha sonra Azerbaycan topraklarında Müslüman Türk Sâc Oğulları hanedanını kuran Sacilerde görüyoruz. Alman kökenli Rus tarihçisi V. Barthold "Moğol İstilasına Kadar Türkistan" adlı eserinde

⁵⁶ *Matiane Kartlisay – İstoriya Gruzii*, s. 32.

⁵⁷ Muhamedali Şerifli, *Azerbaycan IX-XII Asırlarda*, Bakü, Azerbaycan Milli Elimler Akademisi Tarih İnstitutu Yayınları, 2013, s. 91-93.

⁵⁸ Yakub Mahmudov, *Azerbaycan Tarihi Atlası*, Bakü, Bakü Kartografya Fabriki, 2007, s. 18.

⁵⁹ V. V. Barthold, *Mesto Prikaspiyskih Oblastey v İstorii Musulmanskogo Mira*, Bakü, (Yok), 1924, s. 35.

⁶⁰ Muhammedali Şerifli, *IX Esrin İkinci Yarısı – XI Esirlerde Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakü, Azerbaycan Milli Elimler Akademisi Tarih Enstitüsü, 2013, s. 109.

Semerkant'la Hokant vilayetleri arasındaki bölgenin Usruşanya'ya dâhil olduğunu söylemektedir.⁶¹

Azerbaycan'da bağımsız feodal devlet kurmaya çalışan Sâcoğlu Muhammed⁶² “Afşin” lakabı taşıyordu. Muhammed'in miladi 898 yılında Berde şehrinde bastırdığı para üzerinde, ismi yerine sadece lakabı olan Afşin yazılmıştır. Onun bu unvanı bu kadar önemsemesi ve öne çıkarması, Sâcoğullarının Arap değil, Orta Asya menşeli Türk olduğunun bir göstergesidir.

Sâcîlerin Azerbaycan'da kurdukları devlet, hilafete karşı muhalif tutumlarından sonra ortaya çıkmıştır. Bu devlet bazen bağımsız, bazen de Hilafete vergi vererek yarı bağımsız bir siyaset izlemiştir. Hilafet Azerbaycan, Arran ve Ermeniyeye'de otoritesini sağlamak için askeri işlerden daha iyi anlayan Sac oğulları ailesine mensup kişileri bu bölgelere vali olarak atamıştır. Tarihi kayıtlardan bize malum olan ilk vali, Sac Oğlu sülalesinden olan Ebû Sâc bin Divdâd'dır. Tarihi kayıtlar sonraki devirlerde bu bölgeye gönderilen valilerin merkezi devletle aralarının açılması nedeniyle bağımsız siyaset izlediklerini ve hatta Bağdat'a karşı mücadele ettiklerini bildirmektedir.

Sâcîler Hanedanlığı'nın kurulmasından sonra, bu devletin yeni topraklar fethetme ve kendine yeni müttefikler edinme gibi girişimlerde buldukları görülmektedir. Bu devletin en önemli hükümdarları ise Muhammed ibn Ebu Sac Afşin ve Yusuf ibn Ebû Sâc Afşin'dir. Saciler hanedanı içerisinde en önemli yönetici, Yusuf ibn Ebû Sâc'dır. O, uzun yıllar başta kalmış ve çok başarılı olmuştur. Sâcîlerin hüküm sürdüğü dönemde Ermeni ve Gürcü krallarıyla mücadele etmiş, onları kendilerine tabi kılmışlardır.

Ermeni kralı Sumbat 895'te Sacilerin kuzey batı bölgelerini işgal etmiştir. Bunun üzerine Muhammed ibn Ebû Sâc Afşin 896'da Ermeniler üzerine yürümüş ve Ermeni krallığını kendine tabi kılmıştır. Muhammed, Ermeni Krallığı'ndan sonra Gürcistan üzerine sefere çıkmış, Tiflis'i Saciler devletinin sınırlarına katmıştır.⁶³ Ziya Bünyadov “Azerbaycan VII-IX. Yüzyıllarda” adlı eserinde Sâcîlerle ilgili bazı

⁶¹ V.V.Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, s. 164-166.

⁶² Kerem Mehmetli, “Muhammed Sacoğlu”, *Temel Dergisi*, Bakü, Sayı: 2 (2007), s.26-28.

⁶³ Muhammedali Şerifli, *IX Esrin İkinci Yarısı – XI Esirlerde Azerbaycan Feodal Devletleri*, s. 109-115.

malumatlara yer vermiştir. O, Muhammed ibn Ebû Sâc Afşin ve Yusuf ibn Ebû Sâc Afşin'in Ermeni ve Gürcü Kralları ile mücadelesini güzel bir şekilde izah etmiştir. Buna göre Sâcîlerin Ermeni ve Gürcülere karşı mücadelelerinin büyük bir kısmı Kars, Taşır, Tiflis ve Kür boylarında olmuştur.⁶⁴ Bu ise Saciler ile Ermeni ve Gürcüler arasında olan mücadelenin Borçalı ve çevresinde gerçekleştiğinin bir göstergesidir. Tarihi kaynaklarda geçen mücadele ve savaş noktaları bu günkü Borçalı'nın yerleştiği coğrafi bölgenin tamamını teşkil etmektedir.

Tarih alanında Borçalı üzerine uzmanlaşmış olan Doç. Dr. Kerem Mehmetli, Sâcîlerin Ermeni ve Gürcülerle mücadelesini Borçalı'daki Müslüman Türklere bağlamaktadır. Borçalı toprakları, Azerbaycan'ın uç bölgesinde yer aldığı için komşusu olan Gürcü ve Ermenilerin sürekli baskılarına maruz kalmıştır. Bunun üzerine Sâcoğlu Yusuf, bölgedeki Müslüman Türkleri zulümden kurtarmak için Ermeni ve Gürcü seferilerine çıkmış ve onları yenerek vergiye bağlamıştır.

Sâcoğlu Muhammed'in ölümünden istifade eden Ermeni Kralı Sumbat, Azerbaycan topraklarına sokulmuş, Borçalı ve civarındaki Müslüman Türklere zulmetmiştir. Sâcoğlu Muhammed'in ölümünden sonra tahta çıkan Sâcoğlu Yusuf, kısa zamanda otoriteyi sağlamış, Ermenileri yeniden Azerbaycan'a bağlamak için Beylagan'a, oradan ise hızla Karabağ'ı geçerek Ermeni haydut çetelerinin bulunduğu Dağ Borçalısı'nda yer alan Teşretepe'ye gelmiştir. Bunu duyan Ermeni kralı Sumbat, Taşır yönündeki dağ geçitlerine pusular kurmuştur. Sumbat'ın hilesini anlayan Sâcoğlu Yusuf, dağ geçitlerinden değil batıdaki ovalık arazilerden geçerek Şirak'a, oradan ise Dibil'e gitmiştir. Ayrıca ordusunun sayısı çoğalarak bir kaç kata çıkmıştır. Azerbaycan Türkleriyle meydan savaşına girmekten korkan Sumbat, geri çekilme planı yapmış; ancak, Sâcoğlu Yusuf tarafından kısıtılarak kuşatılmıştır.

907 yılında Sâcoğlu Yusuf, hilâfete vergi vermekten vaz geçmiş, halifenin fermanını yırtarak ayakları altına atmıştı. Bu olay Azerbaycan'ın güney sınırlarında savaş tehlikesi yaratmıştır.

Sâcoğlu Yusuf'un hilafetle mücadelesini fırsat bilen Sumbat, Bizans imparatoru ile ittifak yaparak Borçalı üzerine (Tiflis ve Dmanis Emirlikleri üzerine)

⁶⁴ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Yüzyıllarda*, Bakü, Azərneşir, 2007, s. 227-246.

saldırıya geçmiştir. Aynı zamanda halife, Azerbaycan'a komşu ülkelerin hâkimlerine mektuplar göndererek, onların Sâcoğlu Yusuf'a karşı savaş başlatmasını emretmiştir. Bu fermanlardan biri de Sâcoğlu Yusuf'la yeni barış imzalamış olan Ermeni Kralı Sumbat'a gönderilmiştir.

Hilafetle sorunu barış yoluyla çözen Sâcoğlu Yusuf, anlaşmayı bozan Sumbat'ı cezalandırmak için batıya doğru akınlar yapmıştır; fakat Sumbat Abhazya'ya kaçmıştır. Zengezur ve Debil'den geçen Sâcoğlu Yusuf, Borçalı'da dinlendikten sonra Sumbat'ı takip etmeye başlamıştır. 908 yılının başlarında, Niğ Savaşı'nda Sâcoğlu Yusuf Sumbat'ın ve Ermenilere yardıma gelen Bizans imparatorunun birleşik kuvvetlerini bozguna uğratmıştır. Esir alınan Sumbat ise idam edilmiştir.⁶⁵

Sâcoğlu Yusuf, Arsurini neslinden olan Gagik'i Ermenilere reis tayin ederek, Hazar kıyılarından Azerbaycan'ın içlerine sokulmaya çalışan denizci Rus çetelerini (Vikinkler de olabilir) dağıtmıştır. Sacilerin Ruslarla savaşmasını fırsat bilen Sumbat'ın kardeşi Aşot, Borçalı'nın bir kısmını, keza Tiflis'i ve Ağstafa bölgesini ele geçirmiş ve Müslümanlara zulmetmiştir. Yusuf tarafından Ermenilere reis tayin eden Gagik ve Bizans İmparatoru da Aşot'a yardım etmiştir.⁶⁶

917 yılında Sâcoğlu Yusuf, yedi bin kişilik ordusu ile halifenin üzerine gönderdiği yirmi bin kişilik orduyu bertaraf etmiştir. Hilafet ordusuna kumandanlık eden Hakan el-Müflih, Bağdat'a kaçmıştır. Bağdat'tan iki kez daha ordu göndermesine rağmen başarılı olunamamıştır. Sâcoğlu Yusuf, halifeye barış yapmalarını önermiş ve Rey vilayetinin Azerbaycan'a verilmesini istemiştir. Ancak bütün bu girişimlere rağmen bir barış sağlanamamıştır.⁶⁷

919 yılında Erdebil yakınlarında Hilafet ordusuyla Sâcoğlu Yusuf arasında yapılan savaşta, Hilafet ordusu galip gelerek Yusuf'u esir almıştır. Ancak yine de Hilafet orduları Azerbaycan'ı ele geçirememiştir. Subuk el-Fârikî Azerbaycan'ı itaat altına almak için gelen Hilafet ordularını mağlubiyete uğratmış ve halifeden Sâcoğlu Yusuf'un serbest bırakılmasını talep etmiştir. Sâcoğlu Yusuf'a Bağdat'ta çok iyi davranılmış, hatta sarayda onun şerefine büyük bir ziyafet verilmiştir. Sonunda Halife

⁶⁵ Kerem Mehmetli, "Borçalı VII-XI Yüzyıllarda", *Tarih ve Onun Problemleri Dergisi*, Bakü, Sayı: 1 (2011), s. 10-20.

⁶⁶ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Yüzyıllarda*, s. 237-240.

⁶⁷ Muhammedali Şerifli, *Azerbaycan IX-XII Asırlarda*, s. 103-104.

Sâcoğlu Yusuf'u Azerbaycan hükümdarı olarak tanımak ve Rey vilayetini ona vermek mecburiyetinde kalmıştır.⁶⁸ Bu bağlamda İrani tarihçi Ahmet Kesrevi, Sâcoğlu Yusuf'u Azerbaycan'ın büyük ve kuvvetli hükümdarlarından biri olarak kabul etmiştir.⁶⁹

Saciler sülalesinden sonra Azerbaycan'da iktidara Kengerli neslinden olan Salariler gelmiştir. Onlar Azerbaycan'ın Batı topraklarının güvenliğini sağlamak için Tiflis Müslüman Emirliği ile dostluk ve işbirliği yapmışlardır. Salariler neslinin iktidarı sona erdikten sonra Tiflis Emirliğinin en yakın m tfeiki şeddadiler Devleti olmuştur.⁷⁰

Son olarak söylemek gerekir ki, köken itibariyle Türk olan S cilerin IX-X. yüzyıllarda Azerbaycan'da devlet kurmaları, şimdiki Azerbaycan Türkçesiyle aynı olan Türk dilinin konuşma dili olarak yayılması sürecinin başlamasına ve gittikçe gelişmesine neden olmuştur.⁷¹ Bu önemli gelişmeler, Azerbaycan'ın tarihi bölgesi olan Borçalı'da da paralellik göstermiştir.

3.5. şedd diler Devleti

şeddadiler, 951 yılında Debil Emirliği'ni, 971 yılında ise Gence'de yeni bir Azerbaycan feodal (derebeylik) devletini kurmuşlardır.⁷² Devletin toprakları Araz ve K r nehirleri arasındaki Arran'ı evrelemekteydi. Gence dışında Berde ve şemkir gibi önemli şehirler, devletin merkezlerinden idi. Bu devlet en g cl  zamanını I. Fazıl şeddad (978-1031) döneminde yaşamıştır. Fazıl bin Muhammed (985-1030), Gence çevresindeki bütün derebeylikleri itaat altına almış ve merkezi bir devlet kurmuştur. O, İberiya (Gürcü Krallığı) hükümdarı Bagrat'la yapt　đı savaşlar sonucunda Dağ Borçalı'yı (Taşır) kendi topraklarına katmıştır. I. Fazıl, yine 1027 yılında şemkir şehrini kuşatan Abhaz hükümdarı Bagrat'ı yenmiş ve 10 bin askeri kılıçtan geçirmiştir.⁷³

şeddadiler, iktidarları zamanında askeri amaçla Araz Nehri  zerinde Hudaferin Köprüsü'n  (1027) yapmışlar ve Azerbaycan'ın kuzeyi ile güneyini birbirine bağlamışlardır. Bu köprü, kuzey ile güney arasında iktisadi ve kültürel bir bağ

⁶⁸ A.g.e., s. 105-107.

⁶⁹ A.g.e., s. 109.

⁷⁰ Yakub Mahmudov, *Azerbaycan Tarihi*, Cilt: 2, Bakü, Elim Yayınları, 2007, s. 364.

⁷¹ Muhammedali şerifli, *IX Esrin İkinci Yarısı – XI Esirlerde Azerbaycan Feodal Devletleri*, s. 147.

⁷² Yakub Mahmudov, *Azerbaycan Tarihi* s. 377-378.

⁷³ Muhammedali şerifli, *Azerbaycan IX-XII Asırlarda*, s. 198.

oluşturmuştur. Şeddadiler, Azerbaycan'ın kuzey-batısında yer alan Tiflis Emirliği ile özellikle de Emir Ebulfezl Cafer bin Ali ile sıkı dostluk içerisinde idiler. Onlar Azerbaycan'ın kuzey-batı topraklarını işgal etmeye çalışan Bizans ve Ermenilere, bölgeye gelen Oğuz Türklerinin desteği ile karşı koymuş ve onları defetmişlerdir. Gürcü çarı IV. Bagrat, Şeddadilerin kuvvetlenmesinden korkarak Alanlarla ittifak yapmış, 1062 yılında Alanları Daryal geçidinden geçirerek Azerbaycan'a yönlendirmiştir. Şeddadiler, bölgeye yeni gelen Selçuklu Devleti'nin desteği ile Gürcülere, Ermenilere ve Bizans'a karşı mücadele içinde olmuşlardır.⁷⁴

Şeddadiler Devleti ile Tiflis Emirliği arasındaki dostluk ve müttefiklik ilişkilerini meşhur Azerbaycan şairi Katran Tebrizi kendi şiirlerinde ifade etmiştir. Şairin kasidelerinden malumdur ki, I. Fazıl'ın oğlu II. Leşgeri (1034-1049), Tiflis Emirliği ile iyi ilişkiler kurmuş ve müttefik olmuştur.⁷⁵ İşte bu ittifak neticesinde 1037 yılında Tiflis şehri, Abhaz hükümdarı tarafından işgal edilememiştir. Aslında bu küçük Müslüman devletlerin, Bizans ve Gürcülere karşı ayakta kalabilme ve zaman zaman düşmanlarına karşı başarı elde edebilme sebepleri, Selçuklu ve Türkmenler sayesinde olmuştur.

4. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BORÇALI

4.1. Oğuzların Borçalı'ya Gelişleri

Abbasiler Dönemi'nde Arap fetihleri Kafkasya'da da varlığını göstermiş ve kuzeyden gelen Türk akınlarını durdurmuştur. Hazar akınlarına set çeken Abbasiler, güneyden gelen Türk yayılışına mani olamamışlardır.⁷⁶ Bu nedenle Azerbaycan ve onun bir parçası olan Borçalı'da Müslüman Türklerin varlığı giderek üstün bir konuma gelmiştir.

⁷⁴ S. Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Azərneşir, 1996, s. 209-210.

⁷⁵ Muhammedali Şerifli, *Azerbaycan IX-XII Asırlarda*, s. 203.

⁷⁶ Abbasi halifeleri Türkistan'dan getirdikleri paralı askerlere dayanmak zorunda kalmışlardı. Bu paralı ve gönüllü Türk cengaverleri sayesinde idi ki, IX. yüzyılın başlarında, Abbasi Hilafeti, isyan halinde bulunan Kafkasya vilayetlerini hakimiyeti altında tutabiliyordu. Mu'tasım zamanında, H. 240 (854-855) yılında ünlü Türk komutanlardan Ermeniye Valisi Boğa el-Kebir, terk edilmiş ve harabe haldeki eski Şemkur şehrini tamir ettirerek, Hazar ülkesinden İslamiyeti kabul etmek isteyen bir zümreyi bu şehre yerleştirdi. Bk. Mustafa Demirci, "Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-XI Yüzyıl)", *Tarihin Peşinde*, Sayı: 5 (2011), s. 119; Hüsamettin Karamanlı, "Gürcüstan", *DİA.*, Cild: 6., Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 312.

Türklerin, Gürcistan bölgesindeki faaliyetleri İslam kaynaklarında da yer almaktadır. Ünlü İslam tarihçisi İbnü'l-Esir, bir Türkmen topluluğunun Taberistan'dan Kafkaslara doğru sarktığı, Ermeniler ve Gürcülerle mücadelelere giriştiğini belirtmektedir.⁷⁷ Dolayısıyla Selçuklular, daha Kafkasya bölgesine gelmeden önce bu bölgelerde Müslüman-Türk dokusunun varlığını görmekteyiz.

Oğuz veya Guz olarak adlandırılan göçebe Türk boyları, XI. asrın başlarında Azerbaycan'a doğu İran yolu ile gelmekte iken Türk boyları önceki asırlardan itibaren Derbent yoluyla buralara yerleşmişlerdir. İbnü'l-Fakîh'in yazdığına göre, X. asrın başlarında Türkler Derbent'te ve Azerbaycan'ın başka bölgelerinde yaşamaktaydılar.⁷⁸ Azerbaycan'a Oğuzların ve sonra da Selçukların gelişi Azerbaycan ve Azerbaycan'ın tarihi bölgesi olan Borçalı'daki durumu topyekûn değiştirmiştir.

XI. asrın başlarında Azerbaycan'da feodal devletlerin olduğu bir zamanda Oğuz akınları başlamıştır. O zamanlarda Azerbaycan'ın feodal devletleri olan Revvadiler, Şeddadiler, Şirvanşah Mezyediler ve diğerleri arasında iyi bir ilişki yoktu. Nitekim onlar, kendi aralarında savaş halindeydiler. Selçuklu hücumlarının yaşandığı zamanlarda bu devletler daha fazla karşı koyamadan Oğuzlara teslim olmuşlardır.⁷⁹ Bu nedenle doğudan sel gibi akıp gelen göçebe Oğuz-Türk boylarının önünü kesmek mümkün olamamıştır.

Borçalı Türkleri konusunda önemli çalışmaları bulunan Kırzıoğlu, şu tespitleri yapar: Yukarı Kür boylarındaki Karapapak adlı çoğu Sünnî-Hanefî, azı Mürüt (Mürid, yarı Şaman Müslüman) ve Şîî mezhebinden olan Türkler, başlıca Borçalı ve Kazak/Kazakh adlı iki kola ayrılırlar ve Kıpçak/Kuman-Hazar uyruğundan sayılırlar. Tarıma ve yerleşik yaşayışa yeni yeni alışan yiğit ve atlı göçebe ulus, II. yüzyıl sonlarında Kafkasların kuzeyinden Borçalı-Kazak çayları bölgesine gelip yerleşmiş ve adlarını bu bölgelere vermişlerdir. 1064'te Selçuklu Sultanı Alparslan'ın huzurunda topluca İslâm dinine girmişlerdir; yaylakçı-kışlakçı yaşayışları, Türkistan'daki

⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi: İslam Tarihi*, c.IX, Haz. A. Özaydın, M. Tulum, vd., İstanbul, 1985-1987. s. 361, 377, 414.

⁷⁸ Muhammedali Şerifli, *Azerbaycan IX-XII Asırlarda*, s. 283.

⁷⁹ Şerifli, *Azerbaycan IX-XII Asırlarda*, s. 283-284.

Karakalpak-Kazak ağız ile konuşmaları ve zengin kültürü ile Borçalı Türkleri son derece önemli bir yere sahiptirler.⁸⁰

4.2. Tuğrul Bey Dönemi

Abbasi Halifeliğinin eski gücünü kaybetmesinden sonra X. yüzyıl boyunca Gürcistan ve çevresinde emirlik görevinde bulunan valilerin kendi hâkimiyetlerini kurduklarını görmekteyiz. Bu emirlikler veya devletler Tiflis'te Caferîler, Gence ve Ani sahalarında hüküm süren Şeddadîler,⁸¹ Derbend'de Haşimiler, Şirvan'da Mezdeîler, Arran, Ermeniye ve Güney Azerbaycan'da Sâciler ve Salarilerdir.⁸²

Maveraünnehir'de zor zamanlar geçirdiğini gördüğümüz Çağrı ve Tuğrul Beyler, kendileri için daha elverişli sahalara bulmak üzere bir keşif seferi yapmak hususunda anlaşmış ve Çağrı Bey, 3 bin kişilik süvari birliğinin başında batı istikametinde Anadolu'ya doğru hareket etmiştir. Nitekim Bizans sınırları eskiden beri onlara malumdu. Daha 964 ve 966 yıllarında Horasan'dan Ermeniyeye bölgesine çok sayıda gönüllü gitmiş ve Çağrı Bey Azerbaycan havalisinde onlarla karşılaşmıştır. Çağrı Bey, Horasan ve Azerbaycan bölgesinden geçerek 1018'de "rüzgar gibi uçan atlar üstünde uzun saçlı, yaylı ve mızraklı" Türkmenleri ile Van Gölü etrafında Ermeni Vaspuragan krallığı topraklarında görülmüş ve karşısına çıkan kuvvetleri bozguna uğratarak, ülkenin batı kısmını hakimiyeti altına aldıktan sonra kuzeye, Şeddadi topraklarına doğru yönelmiştir. Bundan sonra Nahçıvan havalisinde, Gürcü kuvvetleri savaşa cesaret edemeyerek çekildikleri için askeri planlamalarda bulunmuş ve daha kuzeyde kendisini durdurmak isteyen Ani Krallığı'nın Bicni Kalesi kumandanı Vasak Pahlavuni'nin kalabalık ordusunu mağlup etmiştir. Bu akın neticesinde Çağrı Bey, bütün Ermeni ve Gürcü memleketlerinde bir müddet kaldıktan sonra Maveraünnehir'e, Tuğrul Beyin yanına dönmüştür.⁸³

Selçuklular, 1040'da Gaznelileri Dandanakan Savaşı'nda yenilgiye uğrattıktan sonra bağımsızlığını kazanmış ve devletin kuruluşu da böylece tamamlanmıştır. Hemen

⁸⁰ Fahrettin Kırzioğlu, *Dede Korkut Oğuznâmeleri Işığında Karapapaklar, Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1972, s. 1-16.

⁸¹ Şeddadiler hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London, Taylors Foreign Press, 1953.

⁸² Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya, Eğitim Yayınevi, 2000, s. 65-82.

⁸³ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1972, s. 15-17.

bu savaş sonunda toplanan kurultayda Tuğrul Bey (1040-1063) Selçuklu hükümdarı olmuş ve eski Türk veraset anlayışına göre “ülkeyi hanedan üyeleri arasında” paylaşmıştır.⁸⁴ Bundan dolayı amcası Arslan Yabgu’nun oğulları olan Kutalmış ve Resul Tekin, Hazar Denizi sahillerindeki ülkelerin -yani Gürcistan’ın- fethi için görevlendirilmiştir. Aynı zamanda diğer amcası Musa Yabgu’nun oğlu Hasan ile kardeşi Çağrı Bey’in oğlu Yakuti’yi de Azerbaycan, Arran,⁸⁵ Ermenistan, Ebher ve Zencan gibi bölgelerin fethi için görevlendirmiştir⁸⁶ Akabinde de Çağrı Bey’in keşif seferinden hemen sonra Türkmenler çoktan bu bölgelere akınlar yaparak yayılmışlardır.

Tuğrul Bey tarafından Güney Kafkasya’nın fethi ile görevlendirilen Kutalmış, Aras Nehri’ni geçerek kısa sürede Arran, Gürcistan ve Ermenistan’da fetih hareketlerine başlamıştır. Azerbaycan fethine memur edilen diğer Selçuklu melikleri de Urmiye Gölü kenarlarına kadar gelmişlerdir. Daha önce bu bölgelere gelmiş ve birçok faaliyetlerde bulunmuş olan Türkmen reisleri ile işbirliği yapan bu beyler, Tuğrul Bey’in yüksek hâkimiyetini tanımakla beraber, hareketlerinde tamamen serbest olduklarından istedikleri gibi çapul ve yağma faaliyetlerinde bulanabilmişlerdir.⁸⁷

Selçukluların ilerlemesi devam etmiş ve Tuğrul Bey 1054 yılında Azerbaycan’a sefer düzenlerken⁸⁸ Kutalmış da Kars’a hücum etmiştir.⁸⁹ Öte yandan Sultan Tuğrul’un yönlendirdiği kuvvetlerin kuzeyde Kafkaslara, batıda Canik ormanlarına, güneyde Tercan, Hanzit ve Erzincan’a kadar ilerlerken bir başka kuvvetin Oltu yörelerinden geçip, Çoruh Irmağı vadisinin ötesindeki memleketleri istila ettikleri

⁸⁴ Mevdudi, *Selçuklular Tarihi*, çev. Ali Genceli, Ankara, Hilal Yayınları, 1971, s. 146.

⁸⁵ Eski Yunan ve Romalıların Albanya dedikleri bölgenin Arapçalaştırılmış ismidir. Kür ve Aras nehirleri arasındaki bölgeye verilen isimdir. Bk. Zeki Velidi Togan, “Arran”, *İA*, C. I, Eskişehir 2007, s. 596.

⁸⁶ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.126-127.

⁸⁷ Mükremin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Ankara, Burhaneddin Matbaası, 1944, s. 45.

⁸⁸ Urfalı Mateos eserinde bu olayla ilgili şunları aktarmaktadır: “503 tarihinde Ermenistan üzerine zehirli ve öldürücü bir rüzgar esti. İran sultanı Tuğrul, payitahtından hareket edip deniz kumu kadar çok olan askerlerle beraber Ermenistan’a yürüdü”. Bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakayinamesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*, Haz. H. D. Andreasyan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s. 100.

⁸⁹ Azimî, *Azimi Tarihi*, Çev., Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006. s. 14; Kutalmış’ın, Kars üzerinde giriştiği hareketleri hakkında Anılı Kadı Ebu Nasır Burhaneddin, “*Enisü’l-Kulüb*” adlı eserinde de bahsedilmektedir. Bkz. Fuat Köprülü, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları I”, *Belleten*, Ankara, C. VII (1943), s. 459, 502, 503.

görülmektedir.⁹⁰ Kısaca, Malazgirt Savaşı'nda önce Selçuklular bölgeyi yoğun bir istilaya tabi tutarak kontrol altına almışlardır.

4.3. Sultan Alparslan Dönemi ve Kafkasya Seferi

Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu tahtına çıkan Alparslan (1063-1072), kaynaklarda yer alan bilgilere göre Kafkasya'ya daha fazla ağırlık vermiştir.⁹¹ 1068 yılında Abhaz hükümdarı Bagrat'ın Berde şehrini yağmalaması Selçuklu devletini Batı istikametinde yeni bir sefer düzenlemeye mecbur etmiştir.⁹² Bu hadiselerden sonra Sultan Alparslan, 1068 yılının Aralık ayında Abhaz Hükümdarı IV. Bagrat'ın üzerine sefer düzenlemiştir. Tiflis emiri Ali bin Cafer, Taşır bölgesinin yöneticisi Kürike ve Şeki hâkimi Aksartan, Selçuklu ordusu ile birlikte Aragvi Çayı'nı geçerek Tiflis yakınlarına varmışlardır ve 10 Aralık'ta Selçuklu ordusu Borçalı'da bir karargâh kurmuştur.⁹³

Şehre dâhil olan sultan, burada Süleyman Peygamberin yaptırdığı rivayet olunan hamamları görmüştür. Nitekim bu hamamların suyu sıcak ve şifalıdır. Sultan Alparslan, Tiflis'te bir cami yaptırmış ve bundan sonra Mesketa ve Samtavro kalelerini ele geçirmiştir. IV. Bagrat, Lapart'in oğlu İvane'yi sultanın çadırına göndererek af dilemiş,⁹⁴ Sultan Alparslan ise haraç ve vergi karşılığında onları affedeceğini bildirmiştir. Ocak ayında havaların soğuk ve karlı olması bütün yolları ve geçitleri kapattığından, bunu fırsat bilen IV. Bagrat sultana itaat etmekten vazgeçmiş ve bir ordu toplamaya başlamıştır. Ancak topladığı ordu dondurucu soğuk nedeniyle donarak ölmüştür. Beş ay Borçalı'da kalan Sultan Alparslan, şimdiki Gardabani (Karatepe) şehrinin temellerini atmış ve orada bir cami yaptırmıştır. Gürcü kaynaklarının verdiği

⁹⁰ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.147.

⁹¹ Savaş Eğilmez, "Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası", *Türkler Ansiklopedisi*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 705-712.

⁹² Ahmed B. Mahmud, *Selçukname I-II*, Haz. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, s. 59.

⁹³ Kerem Memmedli, "Borçalı Selçuklu imparatorluğu Döneminde". *Karapapaklar Jurnalı*, Tiflis, Sayı: 9 (2009), s. 16-19; Kerem Memmedli, "Selçukluların Gelişinden Sonra". *Birlik*, Bakı, Sayı: 7 (2012), s. 24-26.

⁹⁴ Sadruddin el-Hüseyni, *Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye*, Haz. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara, 1999. s. 26.

bilgilere göre bu devirde Borçalı ve çevresinde Selçuklu Devleti'nin 500 binden fazla askeri vardı. Sultan, Karayazı'dan sonra Gence'ye, oradan da Berde şehrine gitmiştir.⁹⁵

Borçalı'nın idaresi, Şeddadi hükümdarı Fazlun'a devredilmiştir. 1068 yılının yazında Fazlun, 33 bin kişilik ordusu ile Tiflis yakınlarındaki Didigori ve İسانی'de askeri kamp kurmuştur. Selçuklu ordusunun bölgede olmayışından istifade eden IV. Bagrat, Muhran, yakınlarında Fazlun'u ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Tiflis, korumasız kalmış olmasına rağmen şehre girmeye cüret edemeyen IV. Bagrat, Gürcü kaynaklarında Sital Arap diye adlanan Dmanisi Emirini çağırarak şehri ona teslim etmiştir. Bütün bunlardan sonra Bagrat, Bostanşehir ve Tiflis'ten başlayarak güneyde yer alan bütün Müslüman-Türk beldelerini yakıp yıkmıştır. Sultan Alparslan, Alkas isimli komutanını Güney Kafkasya'ya göndermiş ve kendisi de tekrar bölgeye dönmüştür.⁹⁶

14 Ağustos 1071 yılında Alparslan, Ahlat ile Malazgirt arasında yer alan ez-Zohra adlı yere gelmiş ve Savtekin Alkaz'ı Bizans İmparatorunun yanına elçi olarak göndermiştir. Ancak Bizans, barıştan değil savaştan yana bir tutum sergilemiştir. Bizans ordusunun sağ ve sol kanatlarına Hristiyan Oğuzlar ve Peçenekler, ordunun arkasına ise Andronik Duka'nın kumandanlık ettiği Ermeni, Gürcü, Yunan ve diğer Avrupa halklarından oluşan askerler yerleştirilmişti. Selçuklu, savaşa eski Türk geleneği olan "Ura" ve İslam kaidesi üzere "Allah, Allah" nidaları ile başlamışlardır. "Ura" seslerini duyan Hristiyan ve Peçenekler, karşılarında kendi soydaşlarının olduğunu görüp, Selçuklu tarafına geçmişlerdir. Akşama doğru savaş sona ermiş ve Bizans imparatoru Türklere esir düşmüştür. Böylece Sultan Alparslan, Türk tarihine Malazgirt Zaferi'ni bahşetmiştir.⁹⁷

Savaş sırasında IV. Bagrat yeniden Selçuklulara ihanet ederek IV. Diyojen'in tarafına geçmiştir. Malazgirt Savaşı'ndan önce Bizans İmparatoru Erzurum'dayken 20 bin kişilik süvariye IV. Bagrat'ın emrine göndermiştir. Osetinlerin hükümdarı Dargoleli ve 40 bin kişilik ordusu IV. Bagrat'ın oğlu Georgi'ye yardım etmiş ve Gence çevresini yakıp yıkmışlardır. Ancak Bizans'ın Malazgirt'te yenilgiye uğradığı haberini alan IV.

⁹⁵ Kerem Memmedli, "Borçalı Selçuklu imparatorluğu Döneminde", s. 16-19; Kerem Memmedli, "Selçukluların Gelişinden Sonra". s. 24-26.

⁹⁶ Kerem Memmedli, "Borçalı Selçuklu imparatorluğu Döneminde", s. 16-19.

⁹⁷ Kerem Memmedli, "Sultan Alp Arslan- Malazgirt savaşı", *Birlik*, Bakı, Sayı: 2 (2009), s. 21-23.

Bagrat, yeniden Alparıan'ın yanına elçiler göndererek af istemiştir. Elçilerle birlikte IV. Bagrat, yıllık haraç ve pahalı hediyeler göndermiştir. Sultan tarafından yeniden affedilen IV. Bagrat, 1072 yılında ölmüştür.

4.4. Sultan Melikşah'ın Gürcistan Faaliyetleri

Sultan Alparıan'ın Güney Kafkasya'ya yaptığı seferler neticesinde (1064-1072) Borçalı'nın Bizans'ın himayesinde bulunan IV. Bagrat'ın eline geçmesi engellenmiştir. Büyük Selçuklu Sultanlığının tahtına Melikşah (1072-1092) oturduğu yılda Kutaisi'de de IV. Bagrat'ın 16 yaşındaki oğlu II. Georgi (1072-1089) Abhaz-Gürcü hükümdarı ilan edilmiştir. Tahta oturduktan sonra Horasan'a, Melikşah'ın yanına giderek ona itaatini bildiren II. Georgi, mensup olduğu Bagratiler hanedanlığının esas rakibi Orbeliyaniler neslinin lideri olan Lipart'ın oğlu İvane'nin gönlünü almak için Osetya hükümdarının yardımı ile ele geçirdiği Samşvilde, Bostanşehir ve diğer Borçalı topraklarını ona vermiştir. İvane bunu kabul etmediği için II. Georgi 1073 yılında Üç Kale ve şeki hâkimi Aksartan'ın kuvvetleri ile birlikte Samşvilde'yi muhasara altına almıştır.

İvane, Borçalı'nın Güneyine doğru çekilse de II. Giorgi'ye karşı olan tutumunu değiştirmemiş, II. Georgi'ye ait olan Gak Kalesi'ni ele geçirerek şeddadilere satmıştır. Bütün bu hadiselerden sonra İvane oğlu Lipart'la birlikte Sultan Melikşah'ın yanına, İsfahan'a giderek, II. Georgi'ye karşı ondan yardım istemiştir. 1075 yılının yazında Sultan Melikşah Güney Kafkasya'ya sefere çıkmıştır.⁹⁸ Gence'ye kadar gelen Melikşah, Samşvilde bölgesini İvane'nin oğlu Liparit'e, Dumanis Emirliği idaresini ise Yağısıyan oğlu Muhammed'e vermiştir. şeddadilerin varlığına son veren Melikşah, Savtekin Alkas'ı Aran ve şirvan valisi tayin ederek ona "Serheng-i Has" adını vermiştir. 50 bin kişilik orduyu da Savtekin'in emrine veren Melikşah, 1076 yılında İsfahan'a döndü. Savtekin, Dumanis ve Dvin Emirliklerinin birleşik orduları ile II. Georgi'ye karşı sefere çıkararak Samşvilde'ye geldi. II. Georgi'nin müttefiki ise şeki hâkimi Axsartan idi. Tiflis yakınlarında yapılan savaşta II. Georgi galip geldi ve Türkleri bölgeden tamamen gönderdiğini düşündü. Bizans'ın doğu vilayetleri valisi Grigor Bakuryan, II. Georgi ile görüşerek onu bu başarısından dolayı tebrik etti ve Kars Kalesi'nin II. Georgi'ye mahsus olduğunu tasdik etti. Güney Kafkasya'da Müslüman Türklerin durumunun

⁹⁸ Maria Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 303; Mükremin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 110; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1953, s. 113.

kötüye gidişi, II. Georgi'nin Türklere yaptığı baskılar, İvane Orbelyani'nin Samşvilde Kalesi'ni Müslüman Türklerin yüzüne kapatması, Ermenilerin Ani'yi sahiplenme istekleri ve Borçalı bölgesinin kaybedilme durumu Sultan Melikşah'ı yeniden Güney Kafkasya'ya sefere çıkmaya zorladı.⁹⁹

1078 yılının kış aylarında Borçalı'ya gelen Sultan, Samşvilde'yi ele geçirdi ve İvane Orbelyani'yi esir aldı. Melikşah, Savtekin Alkas'a yeni ordu tesis etti ve İsfahan'a döndü. Savtekin yeniden II. Georgi'ye karşı sefere çıktıysa da başarılı olamadı. Sultan Melikşah, II. Georgi'ye karşı Danişmendeler sülalesinden olan Emir Ahmed'i gönderdi. Kars Kalesi'ni geri alan Emir Ahmed, Kveli olarak adlandırılan yerde sayıca kendisinden üstün olan II. Georgi'nin ordusunu yendi. II. Georgi Acaristan'a, oradan da Abhazya'ya kaçtı. Erzurum, Oltu ve ona yakın olan bölgeleri Bizans valisi Grigor Bakuryan'ın elinden alan Emir Ahmed, doğuya Borçalı bölgesine çekildi. O, yolda Bizans üzerine sefere çıkmış Borçalı Türklerinin askerleriyle karşılaştı. Bu askerlere İsa Börü ve Ebu Yakup komutanlık ediyordu. Emir Ahmet onlara Bizans üzerine akınlar yapmak yerine Abhazya üzerine yürümelerini tavsiye etti. II. Georgi'nin mağlup edildiğini ve Emir Ahmed'in büyük miktarda ganimetle geri döndüğünü gören Borçalı Türkleri onunla birlikte Borçalı'ya döndüler. Dönemin kaynaklarında da ifade edildiği gibi Asispori'ni, Klarzeti'ni, Şavşeti'ni Acaristan'ı, Samske'ni, Kartili'yi, Kutaisi çevresini, Batı Gürcistan'ı Türkler doldurdular. Gürcistan tarihinde 1080'li yıllardan itibaren "Didi Turkoba" yani "Büyük Türklük" döneminin başladığı kaydedilmiştir.¹⁰⁰

1082 yılında II. Georgi, İsfahan'a giderek Sultan Melikşah'tan af dilemek zorunda kaldı. Gürcü kaynaklarının ifadesiyle "merhametli, adil, hayırsever ve Hristiyanları hor görmeyen, aklında şer fikir olmayan Melikşah, II. Georgi'yi oğlu gibi kabul etti." Sultan, Kahet'i ve Ereti'ni II. Georgi'ye verdi ve ona bir ordu tahsis etti. II. Georgi Selçuklu Devleti'ne ömrünün sonuna kadar sadık kalacağına yemin etti ve Abhazya'ya çekildi. Sultan Melikşah, Borçalı ve komşu bölgelerde yaşayan Türklere II. Georgi'nin topraklarına akın yapmamaları için ferman gönderdi. Kahet'in II. Georgi'ye

⁹⁹ Maria Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 306; Mükremin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 111.

¹⁰⁰ Mariam Lorkipanidze, *Georgia in the XI.-XII. Centuries*, Tiflis, Ganatleba Yayıncıları, 1987, s. 75; Maria Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 306-307; Mükremin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 111-12.

verilmesinden rahatsız olan Şeki hâkimi Aksartan, Sultan Melikşah'ın huzuruna giderek babası Alparslan'la olan ilişkilerini sultana hatırlattı. Melikşah Kahet'i Aksartan'a geri verdi. Sultan, Savtekin Alkas'ın yerine Kutbeddin İsmail'i Kafkasya ve Arran'a vali tayin etti. 1084 yılında Savtekin Kafkasya'dan Bağdat'a döndü ve burada ağır bir hastalığa yakalandı. Borçalı'da ve ayrıca bütün Güney Kafkasya'da Müslüman Türklerin hükümranlığının sağlanmasında büyük hizmetleri olan Savtekin, Tuğrul Bey zamanında birçok isyanı bastırmış, Sultan Alparslan'ın Kafkasya seferlerinde en önde yer almış, Malazgirt Savaşı'na iştirak etmiş, Sultan Melikşah'ın tahta çıkmasında yardım etmiş, sürekli Gürcülere karşı mücadele vermiş ve 1084 yılının Eylül ayında vefat etmiştir. Büyük Azerbaycan şairi Katran Tebrizi, Savtekin'e methiyeler yazmıştır.¹⁰¹

1087 yılında üçüncü kez Kafkasya'ya gelen Sultan Melikşah, Karadeniz sahillerine kadar ilerledi ve Bizans'ı vergiye bağladı. Melikşah kılıcını Karadeniz'e atmış ve böylelikle bu arazilerin daimi olarak Türklerin olacağını sembolik olarak ifade etmiştir. O, Karadeniz sahilinden aldığı bir avuç toprağı, babası Alparslan'ın mezarı üzerine serpererek şöyle söylemiştir: “Baba, müjdeler olsun! Oğlun dünyanın sonuna kadar hâkim oldu”.

Selçuklular zamanında Müslüman Türklerin Borçalı'da siyasi ve etnik konumları daha da güçlenmiştir. Tiflis'ten Berde'ye kadar en güzel yerlerde çadırlarını kuran Türkleri, Sultan dâhil hiç kimse buradan çıkaramaz ve onlara zarar veremezdi. Türkler Arran'ın ovalarını, dağlarını, tepelerini ve kalelerini doldurdular. Selçuklu döneminde Gürcistan'da şehir hayatı daha da canlandı ve gelişti. Selçuklu hükümdarı Melikşah zamanında, Gürcistan üzerine yapılan seferler sonucunda Türklerin bu bölgelere tam olarak yerleştiklerini söyleyebiliriz. Zaten bu dönemde Gürcü kaynaklarında, Türklerin Gürcistan bölgesinde nasıl yayıldıkları hakkında geniş bilgiler bulunmakta ve bu olay “*Didi Turkoba (Büyük Türkeli)*” olarak adlandırılmaktadır.¹⁰²

¹⁰¹ Kerem Memmedli, “Sultan Alp Arslan- Malazgirt savaşı”, *Birlik*, Bakı, Sayı: 2 (2009), s. 21-23; Kerem Memmedli, “Borçalı Selçuklu imparatorluğu Döneminde”, s. 16-19.

¹⁰² Maria Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 316-318; Kerem Memmedli, “Borçalı Selçuklu imparatorluğu Döneminde”, s. 16-19

4.5. Melikşah Sonrası Selçukluların Gürcistan Faaliyetleri

20 Kasım 1092 yılında Sultan Melikşah Bağdat'ta zehirlenme sonucu vefat etmiştir. Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk ile, tahta küçük yaştaki oğlunu çıkarmak isteyen Melikşah'ın eşi Terken Hatun arasında taht mücadelesi yaşanmıştır. Resmi olarak sultan ilan edilen Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar'ı Azerbaycan ve Güney Kafkasya valisi olarak tayin etmiştir. 1099 yılında Muhammed Tapar, yanında olan Terken Hatun ve ona bağlı emirlerin tahrikiyle abisine karşı isyana kalkıştı. Berkyaruk'un Horasan valisi olan kardeşi Sencer de Muhammed Tapar'a katıldı. Sultana karşı işbirliği yapanlar başarılı oldular ve İsfahan'ı ele geçirdiler. Haçlı seferlerinin şiddetlendiği bir zamanda siyasi krizden kurtulmak maksadıyla Halife ve İslam âlimleri, kardeşler arasında yaşanan düşmanlığa son vermek maksadıyla bir anlaşma sağladılar. Bu anlaşmaya göre Berkyaruk sultan olarak tahtında kalsa da, Azerbaycan ve ona yakın olan araziler Muhammed Tapar'a verildi. 1104 yılında Berkyaruk'un vefatı üzerine Muhammed Tapar, Selçuklu tahtına oturdu. Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olan II. Georgi'nin adı, kaynaklarda 1089 yılından sonra zikredilmese de o 1112 yılına kadar iktidarda kalmıştır.¹⁰³

Bir taraftan Büyük Selçuklu Devleti'nin dâhilinde iktidar uğruna yapılan mücadeleler, diğer taraftan ise I. Haçlı Seferi neticesinde Suriye sahilleri ve Kudüs'ün Hristiyanlar tarafından işgali ve Müslüman Türklerin esas kuvvetlerinin Haçlılara karşı yönelmesi gibi olaylar Kahet'in ve Loru'nun Gürcülerin eline geçmesine ortam hazırlamıştır. Ancak Borçalı arazisinde esas şehirler olan Tiflis, Dmanis ve Bostanşehir Türklerin elinde kalmıştır. Kür ve Rioni nehirleri kenarlarında, Tiflis'ten Berde'ye kadar olan arazilerde hayvan sürüleri ile refah içerisinde yaşayan Türklerin hiçbir şeyden kaygısı yoktu. Onlar kendi şehirlerinde ticaretle uğraşır, bahar geldiğinde ise Borçalı'dan Ağrı Dağı'na kadar olan yaylalara çıkarlardı.¹⁰⁴

IV. David, Selçuklulara tabi olsa da Haçlıların Suriye ve Güney-Doğu Anadolu'daki zaferlerinden cesaretlenerek bu tabilikten kurtulmanın yollarını arıyordu. Onun iktidarının ilk yıllarında Abhazya-Kartli krallığı yerli ve köklü ailelerin yani Eristavların elinde idi. Eristavlar IV. David'e her yıl vergi veriyorlardı. David'in ise

¹⁰³ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, s. 178; Maria Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 311-312.

¹⁰⁴ Kerem Memmedli, "Borçalı Selçuklu imparatorluğu Döneminde", s. 16-19.

onlar üzerinde hükümranlık hukukunu temin etmesi için güçlü ve nizami bir orduya ihtiyacı vardı. Bu ordu aynı zamanda Selçuklulara karşı mücadelede de kullanılacaktı. Böyle bir orduyu kurmak için o, Aral Denizi'nin kuzeyinden bütün Kuzey Kafkasya'ya ve Karadeniz'in kıyılarına kadar geniş arazilere yayılmış, Müslüman olmayan ve Selçuklu Oğuzları ile düşman olan Kıpçak Türkleri ile temasa geçti ve IV. David, Kıpçak hükümdarı Saruhan'ın oğlu Atrak Han'ın kızı Guranduka ile evlendi. 1118 yılında 45 bin kişilik Kıpçak ordusu ve kendi ailesi ile birlikte Daryal Geçidini geçerek David'in hükümranlığı altında olan topraklara yerleştiler. Böylece onlar, yavaş yavaş Hristiyanlığı kabul etmeye başladılar ve Gürcüler, Kıpçakları Müslüman Türklere karşı kullandılar.¹⁰⁵

Kıpçaklar, Güney Kafkasya'ya gelmeden önce Orta Asya'da da Oğuzlar ile şiddetli savaşlar yaşamışlardır. Onların bu sorunları Selçuklu devrinde de devam etmiş ve Sultan Alparslan, Kıpçaklara karşı bir kaç kere sefere çıkmıştır. Kıpçaklar Müslüman olmadıkları için Selçuklu kaynaklarında “kâfir, dinsiz” olarak kaydedilmiştir. Harezm'in Kuzeyinde Selçuklularla, daha sonra da Harzemşah Anuştegin'le Kıpçaklar arasında şiddetli savaşlar bir asırdan fazla sürmüş ve Kıpçak-Oğuz düşmanlığı geleneksel bir şekil almıştır.

1118 yılında Muhammed Tapar'ın vefatıyla birlikte Selçuklu Devleti'nde iktidar uğrunda mücadeleler yeniden başlamıştır. Horasan valisi Sancar, abisinin ölüm haberini alır almaz Merv'de kendini sultan ilan etmiştir. Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmut da kendini sultan ilan ederek amcasının üzerine ordu göndermiştir. 12 Ağustos 1119 yılında Tahran yakınlarında gerçekleşen savaşta, Sultan Sancar zafer kazandı. Anlaşma esasında “Büyük Sultan” ilan edilen Sancar, Selçuklu Devleti'nin Hazar Denizi'nin batısındaki topraklarını Mahmut'a verdi. Başkenti İsfahan'dan Hemadan'a taşıyan Mahmut, Irak Selçuklu Sultanlığını kurdu.

Kıpçaklardan müteşekkil ordunun yardımı ile IV. David Müslüman-Türk ahalesinin yoğunlukta olduğu bölgelere seferler düzenledi. 1120 yılının Kasım ayında Borçalı'ya düzenlediği sefer neticesinde Aşorniya ve Sevgilim adlı yerleşim yerlerini dağıttı ve bu bölgedeki Türkleri kılıçtan geçirdi. Bölgedeki Türkmenler ise Sultan Mahmut'tan yardım istediler.

¹⁰⁵ Maria Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 319-320.

Aslında Borçalı Türkmenleri yardım için sultanın Arran, Nahçıvan ve Araz Nehri'ne kadar olan arazilere vali tayin ettiği 12 yaşındaki oğlu Melik Tuğrul'un yanına gitmişlerdi. Arap kaynaklarında ise Borçalı Türkmenlerinin yardım için Haçlılara karşı kahramanca mücadele veren, İslam dünyasında nam kazanmış 1115- 1122 yıllarında Mardin hâkimi olmuş Artukoğlu Necmettin İlgazi'nin yanına gittikleri ifade edilmiştir.¹⁰⁶

Melik Tuğrul da Necmettin İlgazi'ye Gürcüler üzerine sefere çıkmasını söyledi. Necmettin İlgazi de silah arkadaşı Bitlis hâkimi Tuğrul Arslan'ın Tiflis istikametinde sefere çıkmasını istedi. Tuğrul Arslan Bitlis'ten Erzurum'a, oradan da Ercivan yolu ile Tiflis istikametine yol aldı. Melik Tuğrul ise Atabeyi Gündoğdu ile birlikte Gence'den Tiflis'e doğru hareket etti. Sayısı 30 bine ulaşan Müslüman askerleri, Tiflis etrafında birleşeceklerdi. İlgazi'nin ordusunun Tiflis'e varmasına yarım gün kaldığı halde Tuğrul Arslan ve Melik Tuğrul'un orduları zamanında yetişemedi. Bunu fırsat bilen IV. David, Müslüman Türk askerlerinin birleşmesine müsaade etmedi ve 18 Ağustos 1121 yılında Didigori olarak adlandırılan yerde gizlendikleri tepelerden İlgazi'nin ordusuna saldırdılar. Bu saldırıda en çok Kıpçaklar etkili oldu ve İlgazi'nin ordusunu bozguna uğrattılar. İlgazi savaş meydanından çekilmek zorunda kaldı. 4 binden fazla Müslüman Türk askeri Kıpçak-Gürcü ordusu tarafından esir alındı.¹⁰⁷

Bir yıl sonra Tiflis'e giren Kıpçak-Gürcü ordusu Caferiler Hanedanlığının 200 yıllık iktidarına son verdiler ve Tiflis'i işgal ettiler. Gürcü-Abhaz krallığının başkenti Kutais'ten Tiflis'e taşındı. Müslüman ordularının Filistin'i Haçlılardan korumak için uğraştığı bir dönemde Kahet ve Borçalı, Gürcülerin eline geçti. 1123 yılının Mart ayında Dmanis Emirliği de IV. David'in eline geçti. Bundan sonra David, Kıpçaklara kışlaklar verdi ve yeni planlar kurmaya başladı.¹⁰⁸

Borçalı Müslümanları 1122 yılında Gürcülere karşı mücadele etmek için Bağdat'a giderek Abbasi Halifesi el-Müsterşid billah Ebu Mansur Fazl bin Muhammed'den yardım istediler. Sultan Tuğrul'un devrinde siyasi iktidardan uzak kalan Abbasi halifeleri daha çok Selçuklu içerisinde karışıklık çıkarmakla

¹⁰⁶ Kerem Memmedli, "Selçukluların Gelişinden Sonra". s. 24-26.

¹⁰⁷ Maria Felicite Brossset, *Gürcistan Tarihi*, s. 322; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları (1120-1194)*, Konya, Çizgi Kitabevi, 2001, s. 83-84.

¹⁰⁸ Kerem Memmedli, "Selçukluların Gelişinden Sonra". s. 24-26.

uğraşıyorlardı. Bundan dolayıdır ki Borçalı Türkmenleri müspet bir cevap alamadan Hemadan'a gittiler ve Sultan Mahmut'tan yardım istediler.¹⁰⁹

1123 yılında Şirvan ahalisinin de Gürcü istilasından şikâyeti üzerine Sultan Mahmut kardeşi Tuğrul ile birlikte Güney Kafkasya'ya sefere çıkmıştır. O, IV. David'ten Kıpçaklar tarafından yapılan akınları durdurmasını talep etmekteydi. Selçuklu ordusu Şirvan'ı kontrolü altına aldı. Sultan Mahmut Kıpçak-Gürcü ordusunun kuşatmasında olan Şabran şehri istikametinde hareket etmeye başladı ve yolda Kıpçakların kendi soydaşları ile savaşmak istemeyerek David'e isyan ettikleri haberini aldı. Şabran'dan geri çekilen IV. David, Borçalı'ya geldi ve Akçakale'yi yakıp yıktı. O dönemde Ani Kalesi, Şeddadi neslinden olan II. Abdülesvar'ın elinde bulunmaktaydı. O, oğlu Fazlun'u elinde bulundurduğu ordunun başına getirerek 1123 yılında Şirvan'da bulunan Sultan Mahmut'un emrine gönderdi. Bunu fırsat bilen Ermeni ahalisi, David'in yanına giderek Ani'yi ona teslim etmek istediklerini bildirdiler ve Ani Kalesi'nin kapılarını Gürcü ordularına açtılar. Bu haberi duyan Fazlun, sultandan izin alarak Ani'ye döndü. O, 1125 yılının yazında Debil ve Kars Emirlerinin yardımı ile şehri yeniden ele geçirdi.¹¹⁰

Tiflis'in Gürcülerin eline geçmesi ve Gürcü Krallığı'nın merkezinin buraya taşınması sonucunda İslam medeniyetinin Gürcüler üzerindeki tesiri daha da etkili olmaya başladı ve bunun akabinde komşu ülkelerle ilişkiler canlandı. Bundan sonra Tiflis'te basılan paralar üzerindeki Bizans sembolleri, yerini İslam sembollerine bıraktı. Paralar üzerinde Kelime-i şahadet, Abbasi halifesinin ismi ve daha sonra iktidarda olan Gürcü Hükümdarının ismi yazılmaya başlandı. Arap dili, Gürcülerin diplomatik dili oldu.

1125 yılında IV. David'in ölümünden sonra iktidara onun oğlu I. Dimitri geldi. Aynı devirde Sultan Mahmut da vefat etti ve Irak Selçuklu Devleti'nde Sencer'le Davud arasında taht savaşları başladı. Daha sonra bu mücadeleye II. Tuğrul ve Mesut da katıldı. 1134 yılının Ekim ayında II. Tuğrul'un vefatından sonra Sultan Mesut, Irak Selçuklu tahtına oturdu. Sultan Mesut, Arran ve Azerbaycan'a Kara Sungur isimli komutanını vali tayin etti. Selçuklu Devleti'ndeki taht çekişmeleri, Azerbaycan'ın Batı

¹⁰⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi: İslam Tarihi*, Cild: X, s. 486-487.

¹¹⁰ Maria Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 322-323.

topraklarını tehlike altına düşürdü. 1139 yılında Gence şehrinde çok büyük bir deprem oldu. Deprem olduğu gün Gürcü Kralı Dimitri, büyük bir orduyla Azerbaycan'ın içlerine doğru ilerledi. O, dağılmış Gence şehrindeki çaresiz insanları kılıçtan geçirdi ve çok sayıda kişiyi esir aldı. Bölgenin merkezi olan Gence, deprem neticesinde harabe olmasına rağmen Gürcüler şehir ahalisine acımadılar. Yıkılmış binaları kazarak altın ve pahalı eşyaları çıkardılar ve Gence ahalisine depremden daha büyük bir zarar verdiler.¹¹¹

Deprem zamanı Gence'de bulunan Kara Sungur'un ailesi de öldü. Gence şehrini yeniden inşa eden vali Kara Sungur, ağır hastalığa yakalanarak vefat etti. O, ölümünden önce Çavlı Tuğrul'u kendi yerine Azerbaycan ve Arran valisi olarak tayin etti.¹¹²

1146 yılında Çavlı Tuğrul'un ölümünden sonra 1136 yılında bölgeye bir memur olarak gönderilen Şemseddin İldeniz, Azerbaycan'da iktidarı ele geçirdi. Şemseddin İldeniz II. Tuğrul'un oğlu Arslan Şah'a Atabeylik yapmıştır. II. Tuğrul'dan sonra hâkimiyete gelen Sultan Mesut, İldeniz'i II. Tuğrul'un dul eşi Mümine Hatun'la evlendirdi. 1136 yılında Arran'ı, İldeniz'e "İkta" olarak verdi. İldeniz'in Mümine Hatun'dan Muhammed Pehlivan ve Kızıl Arslan adlarında iki oğlu oldu. Şemseddin İldeniz'in kendisi, Azerbaycan'a geldikten sonra bölgedeki sıkıntılara son vererek ahali arasında sevgiyle karşılandı. Irak Selçuklu Devleti dâhilinde Abbasi halifeleri tarafından alevlendirilen emirler arasındaki iktidar mücadelesi daha da keskinleşti. 1157 yılında Şemseddin İldeniz, Borçalı'da hâkimiyet kurmak isteyen Gürcülere karşı mücadeleye başladı. 1160 yılında 20 bin kişilik orduyla Hemadan'a giden İldeniz, Mümine Hatun'un Sultandan olan oğlu Arslan Şah'ı Selçuklu tahtına çıkardı.¹¹³

1156 yılında Gürcistan tahtına III. Georgi (1156-1184) oturdu. O, 1161 yılında Borçalı ve Azerbaycan'ın Batı topraklarına seferler düzenledi. Debil'de 10 binden fazla Müslümanı katlettiler ve çok sayıda kadın ve çocuğu esir aldılar.

Bir süre sonra yeniden Azerbaycan'a giren III. Georgi, Gence şehrini ele geçirdi. O, Şemseddin İldeniz'e yazdığı mektubunda Gence ve Beylagan'ın vergisini

¹¹¹ Kerem Memmedli, "Selçukluların Gelişinden Sonra". s. 24-26; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi: İslam Tarihi*, Cild: X, s. 486-488.

¹¹² Kerem Memmedli, "Selçukluların Gelişinden Sonra", s. 24-26.

¹¹³ Memmedli, "Selçukluların Gelişinden Sonra", s. 24-26.

göndermesini talep etti. İldeniz ise Gürcülere yazdığı cevap mektubunda şöyle dedi: “Hazır olun sizin başkentinizi ele geçirmeye geliyorum”.¹¹⁴

1163 yılının Haziran ayında Tuğrul oğlu Arslan’ın orduları ile İldeniz’in ordusu Nahçıvan’da birleşti. Bu orduya Ermeni hâkimi Sökmen oğlu İbrahim’in askerleri de katıldı. Bu durum nedeniyle telaşa düşen III. Georgi, elçiler göndererek barış istedi. Sultan Arslan çadırında müşavere yaptı. İldeniz, Müslümanlara zulmeden bu kâfirleri cezalandırmamak bize haramdır, diyerek seferin yapılmasını istedi. Aynı tavrı Sökmen oğlu İbrahim de gösterdi. Böylelikle Müslüman-Türk ordusu Gürcüler üzerine hareket etmeye başladı. Yol boyu Türkmen obalarından bu orduya çok sayıda savaşçı katıldı. İldeniz komutasında gerçekleştirilen savaş, Gürcülerin ağır yenilgiyle sonuçlandı. III. Georgi kaçarak canını zor kurtardı. Gürcüler içerisinde Türk asıllı Orbeliyani sülalesinden olan İvane, Liparti ve Elikum’i, III. Georgi alehinde Müslüman Türklerle işbirliği yaptılar. Borçalı’yı işgalden kurtaran Türk ordusu büyük miktarda ganimet ele geçirdi. İldeniz ele geçirdiği gümüş ve altın kapları Hamedan camilerine halkın su içmesi için gönderdi.¹¹⁵

Büyük bir yenilgiye uğramalarına rağmen Gürcüler, 1164 yılının Nisan ayında Ani’yi ele geçirdiler. Anında harekete geçen İldeniz, şehri geri aldı ve imar ettirdi. 1166 yılında III. Georgi yeniden Azerbaycan topraklarına saldırarak Gence’ye kadar olan arazileri talan etti.

1174 yılı 24 Haziran’da Kurban Bayramı günü İldeniz, Gürcüler üzerine sefere çıktı. Gürcüler, dağlara ve ormanlara sığınarak canlarını kurtardılar. Borçalı’da Akçakale’yi düşmandan geri alan Şemseddin İldeniz, Nahçıvan’a geri döndü. 1175 yılının sonbaharında Gürcüler yeniden Ani’ye saldırdı ve şehri dağıttılar. Bunun üzerine İldeniz yeniden Gürcistan üzerine sefere çıktı. Loru-Başgeçit Ovası’na varan Türk ordusu, burada Gürcüleri köşeye sıkıştırdı. İldeniz III. Georgi’nin küçük bir birlikle Başgeçit Dağları’nda saklandığını öğrendi. Onun üzerine bir askeri birlik gönderdi; fakat Georgi kaçmayı başardı. Yeniden bir ordu toplayıp Türklerin üzerine saldırdı, ancak öyle bir mağlubiyet yaşadı ki ona Ani’yi görmek bir daha nasip olmadı.¹¹⁶

¹¹⁴ Sadruddin el-Hüseyini, *Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 110-111.

¹¹⁵ Faruk Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, TTK Yayınları, 1998.

¹¹⁶ Vahit Özdemir, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türk - Gürcü İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s. 44.

Atabek Şemseddin İldeniz, 1175 yılının Kasım ayında vefat etti. İldeniz, ölmeden önce oğlu Muhammed Cihan Pehlivan'ı sultanın baş veziri, küçük oğlu Kızıl Arslan'ı ise Irak Selçuklularının ordu komutanı olarak tayin ettirmiştir. İldeniz'in ölümünden sonra onun oğulları, Azerbaycan'ın Kuzey-Batı topraklarından çok güneyine yönelmişlerdir. Atabek Muhammed Cihan Pehlivan'ın dört oğlu ve bir kızı vardı. Dönemin kaynakları Muhammed Cihan Pehlivan'ın vefat etmeden önce Azerbaycan ve Arran'ın idaresini oğlu Ebubekir'e verdiğinden bahseder. Ebubekir'in talim ve terbiyesi ile amcası Kızıl Arslan meşgul olmuştur. Pehlivan çocuklarına amcaları Kızıl Arslan'a tabi olmalarını, Sultan Tuğrul'un emrinden çıkmamalarını ve halifenin emirlerini hayata geçirmek için hiçbir vazifeden kaçınmamalarını vasiyet etmiştir.¹¹⁷

Muhammed Cihan Pehlivan'dan sonra iktidara Kızıl Arslan (1186-1191) geldi. O, Selçuklu Devleti içerisinde yaşanan çekişmelere ve iktidar mücadelelerine son verdi. Muhammed Cihan Pehlivan'ın İnanç Hatun adlı hanımıyla evlendi ve böylece muhalif emirleri (Kutluk İnanç ve Emiran Ömer) kendi yanına çekti. Kızıl Arslan 1190 yılında Hemadan Savaşı'nda Sultan III. Tuğrul'u ve oğlu Melikşah'ı esir aldı. 1191 yılında Kızıl Arslan Halife En-Nasir'in rızası ile sultan ilan edildi. Bundan rahatsız olan bazı emirler İnanç Hatun'la işbirliği yaptılar ve bir suikast düzenleyerek Kızıl Arslan'ı öldürdüler.¹¹⁸

Bundan sonra iktidara Ebu Bekir gelse de kardeşi Kutluk İnanç İsfahan, Rey ve Irak'ı Atabekler devletinden kopardılar. İldeniz Atabekler devletinin içerisinde yaşanan çekişmeler ise Şivan Şah I. Axistan'ın ve Gürcülerin işine geldi. Şirvan Şah ve Gürcülerin birleşik orduları Azerbaycan topraklarına saldırdılar. Beylagan Savaşı'nda Ebu Bekir'i yenilgiye uğrattılar. Aynı yıl Irak Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı III. Tuğrul, Hemedan yakınlarındaki savaşta Kutlu İnanç tarafından mağlup edilerek öldürüldü. Bununla da Büyük Selçuklu devri kapanmış oldu. XIII. yüzyılın başlarında Borçalı ve diğer kuzey-batı Azerbaycan toprakları Gürcülerin ağır saldırılarına maruz kalmıştır.¹¹⁹

¹¹⁷ Özdemir, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türk - Gürcü İlişkileri*, s. 45.

¹¹⁸ Özdemir, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türk - Gürcü İlişkileri*, s. 45.

¹¹⁹ Kerem Memmedli, "Selçukluların Gelişinden Sonra". s. 24-26.

5. XIII-XV. YÜZYILLARDA BORÇALI

Selçukluların Güney Kafkasya'ya gelişi ile birlikte Azerbaycan'da ve özellikle de Borçalı'da Türk-İslam unsurları hâkim güç haline gelmiştir. 1118 yılında Selçuklulara karşı mücadele vermek için Abhaz-Kartvel hükümdarı David Bagrationi (Ağmaşanebeli) 40 bin Kıpçak ailesini Borçalı ve sınır bölgelere yerleştirdi. 1121 yılında Kıpçakların yardımıyla Didgori Savaşı'nda Selçuklulara karşı zafer kazanan IV. David, Tiflis Müslüman Emirliğini ve Dmanisi Emirliğini işgal etti. Bununla birlikte yerel halkın dini ve etnik yapısını dikkate alan Bagratiler sülalesinden olan Gürcü hâkimleri bastırdıkları paraların üzerine Hz. Muhammed'in adını yazdırdılar, Müslüman halkın rağbetini kazanmak amacıyla Cuma namazlarına gelerek hutbeleri dinlediler. Yine bu amaçla Tiflis'te domuz beslemek yasaklandı. IV. David yaptığı bu olumlu işlerle birlikte bölgeye Hıristiyan nüfusu yerleştirilmeye başlandı ve az da olsa bu plan başarılı oldu.¹²⁰

Bölgeye Kıpçak akınları devam ediyordu. 1118-1124 yılları arasında gelenlere eski Kıpçaklar, 1191-1195 yılları arasında Sevinç Han serdarlığında gelen Kıpçaklara ise Yeni Kıpçaklar denilmekteydi. Bu çağlarda Gürcistan'ın güneydoğusunda Türkler çoğunluk teşkil ediyordu. Bu malumat Gürcü kaynaklarında da açıkça yer almaktadır. Gürcü Salnamelerinde bölgenin ismi, "Turkoba" ve "Turkmanoba" diye ifade edilmektedir. Müslüman olmayan Kıpçakların, Borçalı ve ona yakın olan bölgelere gelip yerleşmesi sonucunda, bölgede bulunan çok sayıda Oğuz boyları Anadolu ve Irak taraflarına göç etmek zorunda kalmıştır.

1225 yılında Harzemşah Celaleddin ve ordusu Moğol baskısına dayanamayarak İran ve Güney Kafkasya'ya gelmiştir. O, 30 bin kişilik askeri ile Borçalı'ya girdi. Bölgeyi hâkimiyeti altına aldı ve Müslüman olmayan Gürcü ve Kıpçakları kılıçtan geçirdi. Önemli kaleleri, şehirleri ve kasabaları ele geçirdi.¹²¹

XIII. yüzyılın başlarında yaşanan Moğol istilası Borçalı'yı da etkiledi. Nitekim Borçalı da dâhil olmak üzere Güney Kafkasya'nın tamamı 1260'lı yıllarda İlhanlılar Devleti'nin yönetimine girdi. Moğol egemenliği döneminde yaşanan tek olumlu olay,

¹²⁰ IV David tarafından Tiflis'e yerleştirilen Hıristiyanların büyük bir kısmı 1226 yılında Harezimşah Celaleddin tarafından şehirden kovuldu, geri kalanları ise İslamiyeti kabul ettiler.

¹²¹ Vahit Özdemir, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türk - Gürcü İlişkileri*, s. 47.

bölgeye yoğun bir Türk nüfusunun gelip yerleşmesi olmuştur. Daha sonra İlhanlıların İslamiyet'i kabul etmeleri de bölgede olumlu gelişmelere yol açmıştır. XIV. yüzyılın ortalarında Türk-Moğol soyundan olan İlhanlılara tabi olan Güney Kafkaslar, Çobanlı Kazan Han'ın, Şeyh Muhammed'in ve Emir Huda'nın idaresinde kalmıştır.

Bu bölgelerde ziraat, ticaret ve hayvancılık sahaları gelişmiş, medeniyet ve maarif işlerinde önemli ölçüde ilerlemeler kaydedilmiştir. O dönem Kafkasya'nın önemli kültür ve ticaret merkezi olan Gence şehrinden geçen ipek yolunun iki önemli kolu Borçalı bölgesinde yer alan Hunan, Kendman, Gag, Dmanisi, Şemşölde ve Ercivan gibi önemli yerleşim yerlerinden geçmekteydi.

Tiflis'te Ortacala, Şeytanpazar, Meydan ve Kale mahallelerinde bulunan evler ve tarihi eserler, Bezekli hamam, Narın Kale ve diğer eserler, Türk-İslam mimarisinin bölgede yer alan en önemli örnekleridir.

IX. yüzyılda Tiflis'teki Narınkale'de Müslümanların Rasathane yaptıkları, IX-XII. yüzyıllarda Tiflis, Hunan ve Dmanisi'nin Müslüman medeniyetinin önemli merkezlerine dönüşmüş, Sultan Alparslan'ın fetihleri zamanında ismi geçen merkezlerde Nizamiye medreseleri açılmış, tacirlerden, sanatkârlardan, sufilerden ve şairlerden ötürü saray ve kervansaraylar yapılmış, mescitler nezdinde medrese ve mektepler teşkil edilmiştir. Tiflis'teki kütüphanelerin o dönem İslam âleminde şöhret kazandığı bilgileri bütün tarihi kaynaklarda yer almaktadır. VIII-XIV. yüzyıllarda yaşamış Tiflisli, Dmanisili ve Hunanlı İslam âlimleri, lokmanlar, sanatkârlar, müneccimler, edipler ve şairler olduğu bilinmektedir. Onlardan tanınmış olan hadisçi Abdullah Tiflisi (VIII), Tiflis Medresesinin Hocası Ebu Muhammed Hasan Tiflisi (XI) ve Hüseyin Tiflisi (XII) gibi alimlerin isimleri bilinmektedir. Yine o dönem sufiliğin önemli isimlerinden Ebulbeka Necmettin Tiflisi (XII), Maraga rasathanesinin kurucularından biri olan Fahrettin Hilatlı Tiflisi (XIII), derin bir mazmun ile yazdığı rubailerin ve peygamberlere yazmış olduğu şiirlerin müellifi Ömer Şemsettin Tiflisi (XIII), müfessir Humeyd Sedrettin Dmanisi (XIII) gibi isimler çok önemlidir.

XIV. yüzyılın sonlarına doğru Güney Kafkasya'ya gelen Emir Timur, otağını 1386 yılında Borçalı'nın Yağlıca Ovası'nda kurmuş ve Borçalı'da yaşayan Kıpçak obalarını kendine tabi kılmıştır. Gürcü Salnamelerine göre Borçalı'nın Yağlıca düzü ve Karayazı ovaları Timur'un esas karargâh yerleri idi.

XV. yüzyılın 20'li yıllarından itibaren Borçalı, Azerbaycan Karakoyunlu hanedanlığının idaresine girmiştir. Karakoyunlu Hükümdarı Mirza İskender Gürcistan'a ordu gönderdi. 1440'da Mirza İskender'in yerine geçen kardeşi Cihan Şah, 20 bin kişilik ordusuyla yeniden Borçalı'ya gelmiştir. O, Karakoyunlu Devleti'ni teşkil eden boylardan Karamanlı ve Hacılı Türkmen obalarını bu bölgelere yerleştirmiştir.

Cihan Şah'ı tahtından indirip Akkoyunlu Hanedanlığını kuran Uzun Hasan, 1458 yılında Borçalı ve Güney Kafkasya'yı kendi hâkimiyeti altına almıştır. Gürcü hükümdarı Konstantin'in Tiflis, Loru ve Şeşşöl kalelerini alması üzerine Uzun Hasan ordusuyla birlikte yeniden Loru'ya geldi. O, Mahmud Bey'i, Süleyman Bey'i ve Bayındır Bey'i iki bin kişilik süvariyle Tiflis üzerine yolladı. Bölgeye çok sayıda Türkmen obaları yerleştiren Uzun Hasan, Gürcü kaynaklarında bu bölgeleri "Tatar Eli" yapan kişi olarak geçmektedir.

Uzun Hasan'dan sonra tahta çıkan oğlu Sultan Yakup, 1482 ve 1486 yıllarında Gürcistan üzerine seferler yaptı. O, karargâhını Borçalı'nın Börü düzündü ve Alget Nehri yakınında kurdu. Sultan Yakup da babası gibi sınır bölgelerine çok sayıda Türkmen boyu yerleştirdi. Tiflis hanlığının başına da Borçalı'dan Bir Türkmen beyi tayin etti. 1489 ve 1490 yıllarında Akkoyunlu komutanları Emir Halil Bey ve Veli Bey Gürcülere diz çöktürdü; önemli kaleleri, şehirleri ve kasabaları ele geçirdiler. Borçalı Terekemelerinin birçoğu, direkt Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri ile alakalıdır.¹²² XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlayan Osmanlı-Safevi savaşlarına meydan olan Borçalı, çoğunlukla Safeviler'in bir parçası olarak ve Karabağ beylerbeyliğine bağlı kalarak varlığını sürdürmüştür.

¹²² Kerem Memmedli, "Orta Çağlarda Yaşamış Borçalı Alimleri", *Yeni Kafkasya*, Sayı: 1 (2009), s. 54-56.

İKİNCİ BÖLÜM

XVI-XIX. ASIRLARDA BORÇALI BÖLGESİ

1. SAFEVİLER DÖNEMİ

1.1. Safeviler'in Etnik Kökeni

Safevi Devleti'nin tarihi ile Azerbaycan Türklerinin tarihi arasında ayrılmaz bir bağ bulunmaktadır. Azerbaycan Türklerinin dini ve etnik bir kimlik kazanmasında Safevi Devleti'nin rolü oldukça büyüktür. Azerbaycan'ın güney ve kuzey bölgelerinde mevcut olan yerel devletler, Safevi Devleti'nin meydana çıkmasıyla ortadan kalkmış ve merkezileştirilmiş bir Azerbaycan vilayeti olmuşlardır. Böylece bölgede siyasi, iktisadi, kültürel ve etnik bütünleşmenin temelleri atılmıştır. Safevi Devleti'nin merkezi yönetiminde ve devletin ana merkezi olan Azerbaycan'da tek söz sahibi Kızılbaş Türkmenleri olmuştur. Tarihi Azerbaycan'ın merkezi olan Tebriz, bu dönemde Safeviler'in siyasi ve iktisadi merkezi olması yanında ekonomik ve kültürel anlamda da dünyanın önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir¹²³.

1501'de Şii temayüllü Safevi Devleti'nin Şah İsmail tarafından ilanıyla birlikte Akkoyunlu kalıntıları ve diğer komşu Sünni temayüllü devletlerle savaşa girmişlerdir.¹²⁴ Safevi Devleti, Sünni Müslüman güçlerle kuşatılmış bir vaziyette idi. Kuzeybatıda Osmanlılar, doğuda Şeybaniler ve batıda Memlukler bu yeni devletin sınır komşuları idi. Bu kadar güçlü devletlerle sınır komşusu olmasına rağmen, kuruluşunun ilk on beş yılı boyunca Safevi Devleti hızlı bir genişleme kaydetmiş ve dönemin önemli güçlerinden biri haline gelmiştir. Devletin kuruluşunda Borçalı Türklerinin tamamı olmasa da bölgedeki göçebe Türkmen aşiretlerinin çoğu Şah İsmail'e destek vermiş ve Safevi Devleti'nin girdiği savaşlara da aktif bir şekilde iştirak etmişlerdir.

Safevi Devleti ile ilgili yapılan araştırmalara bakıldığında, Safevi ailesinin milli kimliği ve şeceresine dair üç ana görüş olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi, Safeviler'in "Peygamber soyundan" geldikleri ve dolayısıyla da "seyyid" oldukları görüşüdür. İkinci görüş ise Safeviler'in atalarının Farsça konuşan halklardan birinin

¹²³ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safeviler Devleti*, Bakü, Şerq-Gerb Matbaası, 2007, s. 4.

¹²⁴ Giyas Şükürov, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve I. Şah İsmail Devri (907-930/1501-1524)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 93.

soyundan geldiği görüşüdür. Üçüncü ve en çok da üzerinde durulması gereken görüş ise Safeviler'in Türk olduklarına dair öne sürülen görüştür.¹²⁵

Görüldüğü gibi Safeviler'in menşei ile ilgili pek çok görüş farklılığı bulunmaktadır. Bu sülalenin Arap, Kürt ya da Fars kökenli olmasıyla ilgili çeşitli görüşler tarihçiler tarafından savunulmuştur. Fakat bu sülalenin menşei ile ilgili son araştırmalarda Safeviler'in Türk olduğu ve onların kökenleriyle ilgili diğer açıklamaların bazı amaçlar çerçevesinde ele alındığı araştırmacılar tarafından kanıtlanmıştır. Dönemin kaynaklarında Safevi sülalesinin kökeninin hâkimiyetlerine meşruluk kazandırma adına Hz. Peygamber'e kadar götürüldüğü görülmektedir. Safeviler'in kökeniyle ilgili ilk bilgilerin yer aldığı yegâne kaynağın Tevekkül ibn İsmail ibn Bezzaz'ın "Safvetü's-safa" (Saflığın Saflığı) adlı eseri olduğu bilinmektedir.

Mirza Abbaslı, *Safvetü's-safa*'nın müellif nüshasının günümüze dek ulaşamaması nedeniyle birçok meselenin karıştırıldığını yazmakta ve eserdeki tahriflerle ilgili şu yorumu yapmaktadır: "Bazı Avrupalı bilim adamları da, Safeviler'in ecdadı konusundaki ilk bilgilerin belirli yönlerini tahrif eden kimi İran âlimleri de, önce Safeviler'in menşelerini ve sonra da onların itikatlarını istedikleri gibi izah etmeye çalışmışlardır. XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın başından bu yana, özellikle I. Şah İsmail (1488–1524) ve Şah Tahmasb (1512-1578) döneminde Şiilikten siyasal çıkarlar sağlamak amacıyla *Safvetü's-safa*'nın çeşitli yerlerinde yer yer yapılmış değişiklikler, araştırmacıları az çok etkiliyordu".¹²⁶

Efendiyev de XIV. yüzyılın ikinci yarısında yazılan *Safvetü's-safa*'nın mucizelerle ilgili tipik bir sufi kitabı olduğunu ve bu eserin el yazmalarının çeşitli değişikliklere maruz kaldığını yazar. V. V. Barthold da Safeviler'in soyunun hiç de Seyitlere (Peygambere) dayanmadığını, bu şecerenin daha sonraları Safevi tarihçileri tarafından *Saffetü's-safa*'ya eklendiğini belirtir.¹²⁷

Saffetü's-safa'da Şeyh Safi'nin etnik kökenine dair bilgiler de bulunmaktadır. Safeviler'in Fars kökenli olduğunu iddia eden araştırmacıların çoğu maalesef bu eseri

¹²⁵ Mirza Abbaslı, "Safevilerin Kökenine Dair", *Belleten*, (TTK), XI/158 (1976), s. 287-329.

¹²⁶ Abbaslı, "Safevilerin Kökenine Dair", s. 287-329.

¹²⁷ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Sefeviler Devleti*, s. 39.

görmezden gelmektedirler. Eserde geçen Şeyh Safi hakkındaki rivayetlerde tekrar tekrar “Türkün piri” ifadesi yer almaktadır.

Şeyh Safi'nin Fars toprağı olan Şiraz'da müritleri ile görüşmeleri ve sohbetlerinden bahseden rivayette ona defalarca “Ey Türk” diye müracaat edilmiştir: Büyük şöhret sahibi olan ve cesareti ile tanınan Emir Abdullah, Şeyh Safi'ye müracaat ederek: “Ey Türk piri” demiştir. Mevlana Ahmet ve Mevlana İbrahim Tebrizi Seravi de, “Biz Erdebil'e geldik. Şeyhin evinde bizim için siyah ekmek ve su getirdiler. Aniden içeri bir kaç Türk girdi. Onlar için beyaz ekmek ve bal getirdiler”, şeklinde bir rivayette bulunmuşlardır. Buradan da anlaşıldığı gibi Şeyh Safi'nin evinde Türklere üstünlük verilmekteydi. Dolayısıyla Şeyh Safi'nin müritleri ondan bahsederken “Türk piri” ve “Türk Oğlu” gibi ifadeler kullanmışlardır.

Tevekkül ibn Bezzaz eserinde, Erdebil'de yer alan bir Türk köyünde (deh-i Türk) bulunmasından bahsetmiştir. Bu da Şeyh Safi devrinde Erdebil'de yoğun bir Türk ahalisinin yaşadığını göstermektedir. Buna benzer rivayetler *Saffetü's-safa*'nın tüm nüshalarında geçmektedir. Safeviler sülalesinin Kürt veya Fars menşeli olması tamimiyle bazı çevreler tarafından ideolojik olarak ortaya atılmıştır. Tabii ki bu fikirlerin hiçbir dayanağı yoktur. Bundan başka, son devir batılı müsteşriklerden bazıları da Safevîler'in Türk kökenli olmaları hususunda fikir belirtmektedirler. Nitekim Şeyh Safi'nin Türk kökenli olması, yerli ve yabancı bilim adamları tarafından yetkinlikle kabul edilmiştir.¹²⁸

Yukarıdaki satırlarda Safevi ailesinin milli kimliği konusunda mevcut olan birkaç fikri belirtmiş bulunmaktayız. Bu hususta sonuç olarak birkaç cümle söylemekte yarar vardır. Öncelikle, bu ailenin kimliğini herhangi bir millete bağlama teşebbüsü milli ve mahalli tarih yazıcılığı bağlamında bir değer ve mana ifade etmektedir. Dolayısıyla aynı düşünceler, tarihi hadiselerden ziyade günümüzün bakış açısını yansıtmaktadır. Nesebin yüceltildiği orta asır İslam âleminde ise milli kimlikten ziyade dini kimlik ön planda olmuştur. Dini kimliğin milli kimlik yerine geçtiği ortamda ise yukarıda bahsi geçen çaba ve tartışmaların ciddi bir mana ve değer ifade etmediği söylenebilir.

¹²⁸ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Sefeviler Devleti*, s. 41.

1.2. Borçalı'nın Safevi İdaresine Girmesi

Safevi şeyhi Cüneyd 1460 yılında Samur Nehri kıyısında Şirvanşah I. Halilullah'ın ordusuyla girdiği savaşta hayatını kaybetmiştir. Şeyh Cüneyd'in oğlu Şeyh Haydar, dayısı Uzun Hasan'ın kızı Alemşah Begüm ile evlenmiştir. 1470 yılında Tebriz'den Erdebil'e gelen Uzun Hasan, damadı Şeyh Haydar'ı Safevi tarikatının lideri tayin etmiştir. Şeyh Haydar da babası gibi 1488 yılında Şahdağın eteğinde Şirvanşah Farruh Yassar'ın ordularıyla girdiği savaşta öldürülmüştür.¹²⁹ Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakup, Şeyh Haydar'ın oğullarını Sultanali, İbrahim ve iki yaşında olan İsmail'i anneleri Alemşah Begüm ile birlikte Şiraz yakınlarındaki İstehir kalesinde mahkûm etmiştir.¹³⁰ 1492 yılında Akkoyunlu Rüstem Mirza, Baysungur'la girdiği taht mücadelesinde Azerbaycan'daki Kızılbaş Türkmenlerinin desteğini kazanmak için onları serbest bıraktı. 1493 yılının yazında Sultaneli'nin başında bulunduğu Kızılbaş orduları ile Rüstem Mirza'nın orduları Eher yakınlarında Baysungur'u mağlup ettiler¹³¹. Bu olaydan sonra Safeviler'in güçlenmesinden korkan Rüstem Mirza, 1494 yılında Erdebil yakınlarında Şemesi adlı yerde Sultanali'yi katletti.¹³² Bu olaydan önce Sultanali küçük kardeşi İsmail'i Safeviyye tarikatının lideri tayin etmişti. Kızılbaş müritleri İsmail'in ele geçmemesi için onu uzun zaman saklamışlardır.¹³³

1499 yılında İsmail önce Erdebil'e daha sonra da Kızılbaş müritlerinin yoğun olduğu Erzincan'a gitmiştir¹³⁴ O, ilk olarak Kızılbaşların can düşmanı olan Şirvanşahlar'a saldırmayı planlamış; ancak içinde bulunduğu durumu doğru değerlendiren İsmail Tebriz'i ele geçirmeyi ertelemiştir. Çünkü Tebriz'e hareket etse Akkoyunlu hükümdarı Elvend Mirza, Sultan Murad ve onlara destek veren Şirvanşah Ferruh Yassar ile karşılaşma tehlikesi bulunmaktaydı. İsmail, bunları göze alamazdı. 1500'lerin sonbaharında Şamahı şehrini ele geçiren İsmail, Gülistan Kalesi yakınlarında Şirvanşah ordularını mağlup etti ve Farruh Yassar'ı öldürdü. 1501'in baharında Bakü Kalesi'ni kuşattılar ve ele geçirdiler. Gülistan Kalesi'ni kuşattığı sırada Akkoyunlu

¹²⁹ Sadig Nağıyev, *Gızılbaşlıg Haggında*, Bakü, Ebilev Zeynalov Neşriyatı, 1997, s. 14.

¹³⁰ Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, TTK, 1999, s. 14.

¹³¹ Namig Musalı, *I Şah İsmayılın Hakimiyyeti*, Bakü, Nurlan Neşriyatı, 2011, s. 106-107.

¹³² Musalı, *I Şah İsmayılın Hakimiyyeti*, s. 110.

¹³³ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Sefeviler Devleti*, s. 43.

¹³⁴ Namig Musalı, *I Şah İsmayılın Hakimiyyeti*, s. 120.

Elvend Mirza'nın ordusuyla birlikte Tebriz'den çıkıp üzerlerine geldiği haberini aldı. Bunu duyan İsmail, kuşatmayı kaldırıp savaşa hazırlık yaptı.¹³⁵ 1501 yılının ortalarında Şerur Ovası'nda iki ordu karşı karşıya geldi. Bu savaşta mağlup olan Elvend Mirza, Kızılbaşlar tarafından öldürüldü. Tebriz'in yolu ise İsmail'e açılmış oldu. Tebriz'de kendini Şah ilan eden İsmail, Safeviler Devleti'nin temelini attı¹³⁶.

Safevi Devleti'nin ana merkezi Azerbaycan bölgesi, halkının büyük çoğunluğu ise Azerbaycan Türkmenlerinden müteşekkil idi. Ordu tamamen Kızılbaş Türk soylarından oluşturulmuştu. Maliye idareleri, vilayetlerin idarecileri ve Şahın sarayındaki bütün görevler Türkmenlerin elinde bulunmaktaydı. Devlet işlerinde, sarayda, orduda ve kısmen de diplomaside Azerbaycan Türkçesi kullanılıyordu.¹³⁷

1501'de Elvend Mirza'nın öldürülmesiyle Akkoyunluların bir kolu ortadan kaldırılmış olsa da, Sultan Murad'ın başını çektiği Akkoyunluların diğer kolu, Safeviler için tehlike olmayı sürdürüyordu. Bunun üzerine Şah İsmail Borçalı Türkmenlerinden, Kartili-Kaheti ve Üç Kale hâkimlerinden yardım istemiştir. Şah İsmail'in bu isteği üzerine Borçalı Türkmenleri 9 bin atıyla Kızılbaş ordusuna yardıma gittiler.¹³⁸ 1503 yılında Hemadan yakınlarındaki Alma Bulağı adlı yerde Sultan Murad'ın ordusunu mağlup eden I. Şah İsmail, Şiraz'ı da Safevi topraklarına kattı.¹³⁹ Böylece Akkoyunlu kalıntıları da ortadan kaldırılmış oldu. Şah İsmail 1503 yılının sonlarına doğru Kum, Kaşan ve İsfahan'ı, 1504 yılında Yezd ve Kirman'ı, 1508-1510 yıllarında Horasan hariç bütün İran topraklarını, Bağdat şehri de dâhil olmak üzere Irak topraklarını Azerbaycan Safevi Devleti'nin topraklarına kattı. Safevi Devleti doğuda Şeybaniler ile batıda ise Osmanlı Devleti'yle sınırdaş oldu.

Safeviler ile Şeybaniler arasında yaşanan savaşların sebebi, ekonomik ve stratejik bir ehemmiyet taşıyan Horasan bölgesi idi. 1507-1508 yıllarında Safeviler ülkenin batısıyla uğraştıkları bir zamanda, Şeybaniler Horasan'ı ele geçirdiler. Bunun

¹³⁵ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 48-49.

¹³⁶ Musalı, *I Şah İsmayılın Hakimiyyeti*, s. 134.

¹³⁷ Hagan Balayev, *Azerbaycan Dilinin Devlet Dili Kimi Teşekkül Tarihinden (XVI-XX)*, Bakü, Elm ve Heyat Neşriyatı, 2002, s. 9.

¹³⁸ Kerem Memmedli, "Borçalı Uğrunda Kızılbaş-Osmanlı Savaşları", Şah İsmail Elmi-Pratik Konferansın Materialları, Bakı, 2007, s. 55-63.

¹³⁹ Eli Seferli, Helil Yusifli, *Gedim ve Orta Esrler Azerbaycan Edebiyatı*, Bakü, Marif Yayınları, 1982, s. 216.

üzerine Şah İsmail Horasan'a hareket etti. 1510'da Merv yakınlarında yapılan savaşta Şeybani ordusu mağlup edildi ve Şeybani Han öldürüldü. Bu savaştan sonra Herat, Merv ve Belh şehirleri Safeviler'in eline geçti. Böylelikle Fırat'tan Amuderya'ya kadar geniş bir coğrafya Şah İsmail'in eline geçti.¹⁴⁰ Büyük bir imparatorluğa dönüşen Safevi Devleti, döneminin önemli güçlerinden biri haline geldi.¹⁴¹

Şah İsmail'in Şeybaniler'le savaşını fırsat bilen Kartli ve Kaheti hâkimleri birbirleriyle çekişmeye başladılar. Bunun üzerine Tiflis'e gelen Şah İsmail David'i Kartili'ye, Leon adlı kişiyi de Kaheti'ye hâkimi tayin etti ve uzun bir süre ordusuyla birlikte Borçalı'da kaldı.¹⁴² 1514 yılında Borçalı'dan batıya hareket eden Şah İsmail, Malatya ve Karahisar'ı, Safevi komutanı Muhammed Han Ustaclı ise Diyarbakır'ı ele geçirdi. Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarının taciz edilmesi, 1512 yılında tahta çıkan Sultan I. Selim (1512-1520) hanı harekete geçmek zorunda bıraktı. Bu iki Türk devletinin karşı karşıya gelmesi ise en çok Roma papası ve Avrupa hükümdarlarını sevindirdi. Nitekim Roma papasının Avrupa hükümdarlarına yazdığı mektupta Şah İsmail'i Osmanlı'ya karşı "Allah'ın Hristiyan dünyası için gönderdiği bir fırsat" olduğu yazılmaktaydı.¹⁴³

1514'ün yazında Edirne'de toplanan divanda Kızılbaşlarla yapılacak savaş mukaddes bir vazife ilan edildi. Bunun üzerine Sultan Selim Han'ın komutasındaki Osmanlı ordusu, Safevi sınırını geçerek Erzincan'a dâhil oldu. Şah İsmail'in komutanları Muhammed Han Ustaclı ve Nurali Halife Rumlu Osmanlılara karşı gece karanlığında saldırmayı teklif ettilerse de, Şah "Ben kervan yağmalayan eşkıya değilim" diyerek bu teklifi reddetti. Nihayet iki ordu 1514'ün 23 Ağustos gününde karşı karşıya geldi. Bu savaşta Safeviler ağır bir yenilgiye uğradılar ve Tebriz, Erzincan, Erzurum, Kerkük ve Diyarbakır Osmanlı'nın eline geçti.¹⁴⁴

Şah İsmail'in yenildiğini duyan Kartli hâkimi David bunu fırsat bilerek Kaheti topraklarına sokuldu. Şah İsmail tarafından Kaheti hâkimi olarak tayin edilen Leon, Borçalıların desteği ile Kartli hâkimini mağlup etti ve onun geri çekilmesini sağladı.

¹⁴⁰ Yakub Mahmudov, *Azerbaycan Tarihi*, III Cilt (XIII-XVIII esirler), Bakı, Elm, 2007, s. 177.

¹⁴¹ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 54-55.

¹⁴² Yakub Mahmudov, *Azerbaycan Tarihi*, III, s. 179.

¹⁴³ Kerem Memmedli, "Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları", s. 55-64.

¹⁴⁴ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 61-62.

Bunun üzerine Kartli hâkimi Osmanlı'ya elçiler göndererek yardım istedi. David'in Osmanlı Devleti ile yakınlaşmasını engellemek için Şah İsmail Borçalı'ya gelerek burada karargâh kurdu. Şah, 1520'de Karanfil ve İlyas Bey adlı iki komutanını az sayılı desteleriyle Telet adlı yerde gizlenmiş David'in üzerine gönderdi. İlk karşılaşmada Kızılbaşlar başarı elde edemediler. Şah kendi ordusuyla Telet'e yetişti ve David'i bertaraf etti.¹⁴⁵ Bundan sonra Tiflis'e giren Şah İsmail, Avlabar Köprüsü'nün yanında yeni bir cami inşa ettirdi. Bir süre Borçalı'da kalan Şah, bölgede az sayıda destek bırakarak 1524 yılında merkeze döndü ve 37 yaşında vefat etti¹⁴⁶.

1.3. Osmanlı-Safevi Savaşları

Şah İsmail'in ölümünden sonra geriye Safevi tahtına aday olarak dört oğlu kalmıştı. Tahta ilk olarak 10 yaşındaki büyük oğlu I. Tahmasb çıktı.¹⁴⁷ Tahmasb'ın yaşının küçük olmasından ve Şah İsmail'in ölümünden sonra hâkimiyette oluşan boşluktan istifade eden David, Tiflis'i işgal etti ve Borçalı'yı yağmaladı. 1525'de Kartli hâkimi David tahttan el çekti ve geri kalan yaşamını kilisede geçirdi. Onun yerine kardeşi Georgi, Kartli idaresine üstlendi. Ancak onun hâkimiyeti de uzun sürmedi; iki yıl sonra David'in oğlu Luarsab, İmereti Çarı III. Bagrat'ın yardımıyla Georgi'yi hâkimlikten uzaklaştırdı. Bu süre zarfında Osmanlı ve Özbekler ile savaşan Safeviler, bölgedeki Gürcü bozgunculuğuna zamanında müdahale edemedi.¹⁴⁸

Şeybanileri bertaraf eden Şah I. Tahmasb, Osmanlı'ya karşı bir savaş başlatmaktan çekiniyordu. Bütün rakiplerini bertaraf etmiş olan Osmanlı Devleti, en güçlü dönemlerini yaşıyor ve bununla beraber Avrupa'nın içlerine doğru seferler yapıyordu. Hristiyanlara karşı cihatla meşgul olan Osmanlı'ya arkadan saldırmanın İslam dünyasında Safeviler'e karşı nasıl bir tepki doğuracağını farkında olan Tahmasb, Deli Yadigâr Pujekiye'nin I. Sultan Süleyman'a arkadan saldırma teklifine şöyle cevap vermiştir: "Hazreti Handigarın (Osmanlı Sultanı) adamları Fireng tarafa din uğruna savaşa gitmişler. Biz onun ülkesine saldırırsak, Allah bizim yolumuzu revan etmez. Şayet o, benim kardeşimi ve evlatlarımı öldürse bile, kâfirle din uğrunda savaştığı için onun ülkesine saldırmam. Dinimi dünyevi hiçbir şeye satmam".

¹⁴⁵ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 64-65.

¹⁴⁶ Kerem Memmedli, "Borçalı Uğrunda Kızılbaş-Osmanlı Savaşları", s. 55-63.

¹⁴⁷ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 72.

¹⁴⁸ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 116-118.

Tahmasb aslında diğerk Türk hükümdarı Özbek Hanı Übeyd ile de savaşmak istemiyordu. O, kendi yazdığı eserinde bunu şu şekilde dile getirmiştir: “Gökte üç hilal vardır. Batıdaki büyük olanı Osmanlı, ortadaki hilal Safevi ve doğudaki de Özbek devletidir.” Ancak Özbeklerin Horasan’a girip Herat’ı yağmalamaları Tahmasb’ı Özbekler üzerine sefere çıkmaya zorladı. Tahmasb, doğuda Özbek seferindeyken Osmanlı orduları 1534 yılı 27 Eylül günü Azerbaycan da dâhil olmak üzere Tebriz’i kuşattılar. Ekim 13’te Safevi komutanı Deli Muhammed, Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Osmanlı ve Safeviler arasında yaşanan bu savaş Oruç Bey Bayat’ın ifadesiyle “Sahiplerini ve dinlerini tez tez değışen Gürcü krallarının” işine gelmiştir.¹⁴⁹

1535 yılında İmaret hâkimi III. Bagrat, Osmanlı’dan yardım alarak kendini Kartli “eristavı” veya hâkimi ilan etti. Bagrat’ın damadı Luarsab’ın orduları Borçalı ve Ahıska’yı yağmaladı. Borçalı ahalişi, Gürcü zulmüne son vermek için Karbağ’da olan Şah Tahmasb’a müracaat ettiler. 1541’de Şah, ordusuyla birlikte Borçalı’ya geldi.¹⁵⁰ Böylece Tiflis, yeniden Safeviler’in eline geçti. Ahıska atabeğı III. Keyhüsrev, Şahtan yardım istedi. 1545 yılında III. Bagrat ve Luarsab’ın orduları Sohoist ovasında darmadağın edildi. Bu kez de III. Bagrat Şahtan aman diledi. 1547’de Borçalı ve Ahıska üzerindeki Gürcü tehlikesini bertaraf eden Şah Tahmasb, Hasan Bey’i bölgeye vali tayin ederek kendisi Kazvin’e döndü.

Şahın bölgeyi terk etmesinden istifade eden III. Bagrat, Hasan Bey’i öldürdü, Ahıska’yı yağmalayıp III. Keyhüsrev’i esir aldı. III. Bagrat’ın ihanetini duyan Şah Tahmasb, ikinci kez Azerbaycan’ın Kuzey-Batı topraklarına sefere çıktı.¹⁵¹ Şah Tahmasb karargâhını Borçalı’da kurdu. Kahet hâkimi Levan ve III. Bagrat Şahtan aman dilediler ve bundan sonra ona sadakatle hizmet edeceklerine yemin ettiler. Şah her iki hâkimi de affetti ve serbest bıraktı. Bölgedeki otoritesini giderek güçlendiren Şah Tahmasb, 1538’de Şirvan’ı, 1551’de ise Şeki hâkimliğini merkezi Azerbaycan beylerbeyliğine bağladı. Toyğun Bey Kaçar, Şeki hâkimi tayin edildi. Bu zaman “Kartli eristavı” Luarsab, kendini Loru hâkimi, Vahuştid ise kendini Şermazan ve Pembek

¹⁴⁹ Hasan Bey Rumlu, *Ahsanüt-Tevarih*, çev. Oktay Efendiyev, Kastamono, Uzanlar Kopyalama Merkezi, 2017, s. 505-506; Kerem Memmedli, “Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları”, s. 55-63; Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Tarihi XIII-XVIII Asırlar*, Cild: 3, Bakü, Elm Yayınları, 2007, s. 197.

¹⁵⁰ Kerem Memmedli, “Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları”, s. 55-63; Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 117.

¹⁵¹ Kerem Memmedli, “Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları”, s. 55-63.

hâkimi ilan ettiler. Şahın Şeki’de olduğunu duyan Ahıska Atabeyi III. Keyhüsrev bu durumu şaha ilettiler. Atabeyin bu şikâyeti üzerine Şah Tahmasb, Borçalı ve ona yakın olan bölgelere üçüncü kez sefere çıktı. Bu zamanda Osmanlı da Ahıska’ya ordu gönderdi. Bu durum Luarsab’ı ve ona yardım eden bölge hâkimlerini cesaretlendirdi. Onlar Şah Tahmasb’a tabi olmaya yanaşmadılar. Şah Tahmasb, Gori Kalesi’ni ele geçirdi, 30 bin Gürcü ile beraber Luarsab’ın annesini de esir alarak onları Tiflis’e getirdi. Luarsab ve onun yanında saf tutmuş Gürcü asilzadeleri ise kaçıp Vardzi Kalesi’ne sığındılar. Şah Tahmasb, Ziyadoğlu Kaçar’ı ve Nadir Han Ustaclı’yı kaleyi almak için görevlendirdi. Alınamayacağı düşünülen kale Kızılbaşlar tarafından kısa sürede fethedildi. Kalede saklanan Şermazan ve Vahuştini ele geçirildi ve öldürüldü. Borçalı’nın idaresi Ahıska Atabeyi III. Keyhüsrev’e verildi. Borçalı’dan Karabağ’a dönen Şah, burada kışladı.¹⁵²

Osmanlı-Kızılbaş savaşları uzun bir süre devam etmiştir. 1554 yılında dördüncü kez Azerbaycan’a sefere çıkan Sultan Süleyman, yine bölgede devamlı bir hâkimiyet sağlayamamış ve Nahcivan’dan geri dönmüştür. Azerbaycan’da kalıcı bir güç olmayacağını gören Sultan Süleyman, 1555 yılı 29 Mayıs günü, Amasya Sulh Anlaşması’nı kabul etmiştir. Bu anlaşmaya göre Borçalı’nın Batısı Osmanlı’da, Doğusu ise Safeviler’in yönetiminde kalmıştır.¹⁵³

1556 yılında Şah Tahmasb Karabağ Beylerbeyi Şahverdi Han Kaçar’a yine aleyhte faaliyetlerde bulunan Luarsab’ı cezalandırması için görev verdi. Şahverdi Han Kaçar, Gürcüleri mağlup etti ve Luarsab’ı öldürdü.¹⁵⁴ Gürcü asilzadeleri Luarsab’ın yerine Simon adlı birisini seçtiler. Çok geçmeden Simon da Luarsab gibi Tiflis’teki Kızılbaş garnizonuna saldırı düzenledi. Bunu haber alan Karabağ beylerbeyi Şahverdi Han Kaçar, Tiflis’e doğru sefere çıktı. İlk hamlede Levan’ın oğlu Georgi’yi öldürüldü ve bunu gören Simon savaş meydanından kaçtı. Böylece Kızılbaş askerleri Tiflis’e dâhil oldular. Tiflis ahalisi ise onları sevinçle karşıladı.¹⁵⁵

¹⁵² Şüreddin Memmedli, *Alın Yazımız*, Tiflis, Dayag Yayınları, 1997, s. 28-31; Hasan Bey Rumlu, *Ahsanüt-Tevarih*, s. 522-523; Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlı’nın Kafkas Elleri’ni Feth 1451-1590*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1976, s. 209.

¹⁵³ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 105; Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlı’nın Kafkas Elleri’ni Feth 1451-1590*, s. 245-246.

¹⁵⁴ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 119.

¹⁵⁵ Şüreddin Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 29; Hasan Bey Rumlu, *Ahsanüt-Tevarih*, s. 583,590.

Simon'un küçük kardeşi David, Borçalı asilzadeleri tarafından şahın yanına götürüldü. David, Kazvin'de Müslüman oldu ve Davud ismini aldı. Şah, Davud'u Tiflis valisi tayin etti ve onu Hülafe Bey Karamanlı ile birlikte Tiflis'e gönderdi.¹⁵⁶ Bundan önce Simon, Borçalı ve ona bitişik Türk bölgelerini yağmaladı, yerli Müslüman ve Türk nüfusuna zulmetti. Tiflis'i kuşatsa da alamadı. Vali Davud, Borçalı'dan ve Tiflis'ten topladığı orduyla Simon'un üzerine gitti; ancak Simon'un ordusunun kalabalık olduğunu gören Davud, Hülafe Bey Karamanlı'ya savaşmamayı önerdi. Bunu gururuna yediremeyen Hülafe Bey küçük birlikleriyle Simon'un ordusuna saldırdı; fakat başarısız oldu.¹⁵⁷

Bu durumu şaha haber veren Davud, ondan yardım istedi. Şah Tahmasb Davud'un bu isteği üzerine 1569 yılında Hasan Bey ve Şeki hâkimi Çerkez Sultan'ın komutasında bir ordu gönderdi. Gürcüler bertaraf edildi ve Simon sağ olarak ele geçirildi. Esir tutulan Simon, Kazvin'e Şah'ın huzuruna götürüldü ve önce tereddüt etmiş olsa da sonradan İslam'ı kabul etti.¹⁵⁸

1576 yılında vefat eden Şah Tahmasb, Safevi tahtında en çok kalan hükümdar olmuştur.¹⁵⁹ Ölümünden sonra tahta onun oğlu II. İsmail çıkmıştır.¹⁶⁰ II. İsmail camilerde Şii-Sünni ihtilafını artıran vaazların söylenmesini yasaklamıştır.¹⁶¹ Bunun üzerine 1577'de saraydaki Şii taraftarı saray adamları tarafından zehirlenerek öldürüldü.¹⁶² 1578 yılında tahta Muhammed Hudabende (1578-1587) çıkmıştır.¹⁶³ Safeviler'deki taht değişikliklerinden istifade eden Osmanlı, Kızılbaşlara karşı yeni bir savaş başlatmıştır (1578-1590).¹⁶⁴ 9 Ağustos 1578'de Çıldır Savaşı'nda Osmanlı Devleti, Safeviler'i mağlup etmiştir.¹⁶⁵ 1578 yılı 9 Eylül günü ise Safeviler, Alazan Nehri yakınlarında Osmanlı'yı yenilgiye uğratmışlardır.¹⁶⁶

¹⁵⁶ Hasan Bey Rumlu, *Ahsanüt-Tevarih*, s. 593.

¹⁵⁷ Hasan Bey Rumlu, *Ahsanüt-Tevarih*, s. 603-604.

¹⁵⁸ Hasan Bey Rumlu, *Ahsanüt-Tevarih*, s. 608.

¹⁵⁹ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 139.

¹⁶⁰ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 152.

¹⁶¹ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 157.

¹⁶² Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 163.

¹⁶³ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 166.

¹⁶⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlı'nın Kafkas Elleri'ni Feth 1451-1590*, s. 270.

¹⁶⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlı'nın Kafkas Elleri'ni Feth 1451-1590*, s. 290.

¹⁶⁶ Kırzioğlu, *Osmanlı'nın Kafkas Elleri'ni Feth 1451-1590*, s. 298.

Yeni tahta çıkmış olan Şah Muhammed, İslam'ı kabul etmiş Simon'u ve Gürcü asilzadelerinin Kazvin'e getirilmesini istemiştir. Kazvin'e gelen Simon'a bol hediyeler veren Şah Muhammed, onu Alikulu Han Kaçar ile birlikte Tiflis'e gönderdi. Alikulu Han Kaçar ve Simon Borçalı'ya vardılar. Simon'un geldiğini duyan David, Sultan III. Murad'ın yanına elçiler gönderdi ve onlara sığınmak istediğini bildirdi. Tiflis ve Borçalı valisi olan David, bu olayın ardından bölgeyi Osmanlılara verdi. Osmanlı orduları Tiflis'e girdiler ve bölge tamamen Osmanlı'nın kontrolüne geçti. Safeviler ne kadar uğraştılar ise de Borçalı'yı Osmanlı'dan almayı başaramadılar. Bölgede Simon dışında bütün Gürcü asilzadeleri Osmanlı'nın yanında saf tuttu. Bundan sonra Şah Muhammed esas dikkatini Tebriz'in savunmasına yöneltti ve İstanbul'a barış için elçiler gönderdi. Osmanlılar şahın elçilerine olumsuz cevap verdiler. Bunun üzerine Şah Muhammed, Tebriz'de Kızılbaş beylerinin kurultayını çağırdı ve yeni savaflara hazırlık yapmalarını emretti.¹⁶⁷

Osmanlı'nın bölgeye gönderdiği Sinan Paşa, Borçalı'da Osmanlı hâkimiyetinin sağlandığını düşünerek, İstanbul'a dönme kararı aldı. Yolda Osmanlı ordusunun öncü kuvvetleri Revan hâkimi Tohmak Han Kaçar'ın saldırısına uğradı.¹⁶⁸ Şah Muhammed'in Herat'ta bulunmasını fırsat bilen Sulta III. Murad, Ferhat Paşa'yı Borçalı'ya gönderdi. Ferhat Paşa'ya payitahttan Revan hâkimi Tohmak Han Kaçar'ı cezalandırmak emri verilmişti. Paşa, Osmanlı ordusunun hareketini kolaylaştırmak için Kars- Tiflis ve Kars-Revan yollarını tamir ettirdi, Akçakale'yi sağlamlaştırdı ve toplar yerleştirdi. Daha sonra Başgeçit Kalesi'nin tamirine başladı. Hem Başgeçit'te hem de Tiflis'te güçlü bir Osmanlı garnizonu oluşturuldu. Bütün bu işlerden sonra Ferhat Paşa Erzurum'a döndü.¹⁶⁹

Başgeçit Kalesi'nde esir olan Alikulu Han Kaçar, kaleden kaçmayı başardı ve Simon'la birleşerek Borçalı'da Osmanlı ordusuna saldırmaya başladı. 1585 yılında Tebriz yeniden Osmanlı'nın eline geçti. Sultan III. Murad, Tebriz beylerbeyi Cafer Paşa'yı 10 bin kişilik orduyla Borçalı'ya gönderdi. Alget Nehri civarında yapılan

¹⁶⁷ Kerem Memmedli, "Borçalı Uğruna Gızılbaş-Osmanlı Savafları", s. 55-63; Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlı'nın Kafkas Elleri'ni Feth 1451-1590*, s. 293.

¹⁶⁸ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 172.

¹⁶⁹ Kerem Memmedli, "Borçalı Uğruna Gızılbaş-Osmanlı Savafları", s. 55-63; Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 207; İsgender Bey Münşi Türkman, *Dünyayı Bezeyen Abbasın Tarihi*, çev. Şahin Fazil, Bakü, Şark-Garp, 2010, s. 520-521.

savaşta Cafer Paşa zafer kazandı ve Simon'u esir etti. Onu İstanbul'a Sultanın huzuruna götürdü. Sultan, Borçalı ve ona yakın olan bölgelere Davud'u hâkim olarak göndermek istiyordu. Lakin Davud'un ani ölümü, bu işe engel oldu. Sarayda Tiflis'e gönderilmesi için Simon'un adaylığı tartışılırken, Şah Muhammed'in yerine oğlu Abbas'ın tahtına geçtiği haberi geldi. Şah Abbas'ın Simon'un kızı Perican Begüm ile evlenmesi haberi, zaten pek güvenilmeyen Simon'a olan itimadı daha da azalttı ve onun İstanbul'da kalması uygun görüldü. 1586-1589 yılları arasında Osmanlı, Borçalı da dâhil olmakla Bütün Azerbaycan'ı topraklarına kattı.¹⁷⁰

Tahta yeni çıkmış olan I. Şah Abbas, Osmanlı ile en kısa zamanda barış görüşmelerine başladı. 1590'da Safeviler ile Osmanlılar arasında İstanbul Anlaşması yapıldı. Bu anlaşmayla esasen Halhal, Erdebil, Karacadağ ve Talış hariç ve Borçalı dâhil bütün Azerbaycan toprakları Osmanlıya bırakıldı.

Bütün bu olayların sonucunda, Borçalı ahali çok büyük sıkıntılar yaşadı. Her iki Türk imparatorluğunun çatışmasına neden olan şey ise mezhep ayrılığından ziyade, uluslararası ticaretten elde edilen gelirlerin paylaşımı ve bu ticaret yollarına kimin nezaret edeceğiydi. Safeviler bölgeye geldiğinde Sünniler, Osmanlılar geldiğinde ise Şiiiler zor durumda kalıyordu. Bu hadiselerden dolayı Sünniler Osmanlıya, Şiiiler ise Güney Azerbaycan'a göç etmişlerdir.¹⁷¹

1.4. Osmanlı İdaresi

Borçalı'da yaşayan Müslüman Türk halkın büyük çoğunluğunun Sünni-Hanefi olması nedeniyle bu bölgede Kızılbaşların değil Osmanlı'nın hâkim olması isteniyordu.¹⁷² Borçalı Türkleri kendi bölgeleri hariç Doğu Gürcistan'da çok yoğun olarak yaşadıklarından ve hatta Gürcülerden sayıca fazla olmalarından, Gürcistan'ın doğusuna "Terekeme Gürcistan'ı" denmekteydi. Bölgedeki Türklerin liderleri konumunda ise Bedreddin Han isminde bir zat yer almaktaydı. Bedreddin Han, sünni olduğu için ve Kızılbaşların hakimiyetini kabullenmediğinden Şah Tahmasb tarafından

¹⁷⁰ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlı'nın Kafkas Elleri'ni Feth 1451-1590*, s. 350-355; Şüreddin Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 30-31.

¹⁷¹ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlı'nın Kafkas Elleri'ni Feth 1451-1590*, s. 375-376; Kerem Memmedli, "Borçalı Uğruna Gızılbaş-Osmanlı Savaşları", s. 55-63.

¹⁷² Fahrettin Kırzioğlu, *Karapapaklar: Borçalı – Kazak Uruğu'nun Kür – Araz Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1972, s. 9-10.

hapsettirilmişti. Bedreddin Han'ın oğullarından biri, Nazar Han unvanıyla Şiiliği kabul ettiğini bildirerek bölgedeki Türkleri sürgünden ve kıyımdan korumaya çalışmıştır. Ayrıca 1580-1587 yıllarında Osmanlı-Safevi savaşları sırasında Safeviler'in safında yer alarak Osmanlı'ya karşı mücadele vermiştir.¹⁷³ Şii-Türkmen akıncıları sürekli Sünni Türklerin yaşadıkları yerlere akınlar yaparak yağma ve katliam gerçekleştiriyorlardı. Borçalı bölgesinde bulunan beylerin çoğu, Osmanlı'dan yana olup Safeviler'in idaresini kabul etmemiş, Osmanlı'nın askeri harekâtlarına destek olmuşlardır.¹⁷⁴

Osmanlı Devleti, 1587 yılında Revan bölgesini fethettikten sonra Nazar Han, Osmanlı veziri Ferhat Paşa'ya gelerek itaat ettiğini bildirmiştir. Atalarının bölgedeki geçmiş faaliyetleri de Osmanlı tarafından göz önünde bulundurularak Nazar Han'ın ata mülkü olan Akça Kale kendisine verilmiştir. Bütün Borçalı'yı içine alan Loru Eyaleti'nin idaresi de Osmanlı'ya itaat eden Nazar Han'a verilmiştir. Daha sonra kendisine "paşa" unvanı verilerek Loru Eyaleti'ne Beylerbeyi tayin edildi. Böylelikle bölgede sulh temin edildiği gibi imar işlerine de başlandı. Safeviler'in baskısıyla şiiliği kabul eden Türk boyları, tekrar sünniliğe döndüler. Safeviler, Borçalı ve civarındaki Türklerin bu tutumundan dolayı onlara "Dönükler" demiştir.¹⁷⁵

Borçalı, Osmanlı idaresindeyken bölgedeki Türkler yaylak ve kışlak hayatı sürdürmekteydiler. Osmanlı belgelerinde 1587-1590 tarihlerine ait olan bilgilerde Loru (Borçalı) Beylerbeyliğinin 5 sancaktan oluştuğu görülmektedir. Bu beş sancağın dördü Borçalı sınırları içerisinde yer almakta idi. Sancak isimleri ise şu şekildedir: Ak Tala Sancağı, Taşir Sancağı, Loru Sancağı ve Penbek Sancağı.¹⁷⁶

1.5. Safevilerin Yeniden Hâkimiyeti

1587 yılında Safeviler'i meydana getiren Şamlu ve Ustaclu Türkmen boyları, I. Şah Abbas'ı 16 yaşında tahta çıkardılar.¹⁷⁷ Bu dönemde Azerbaycan Osmanlı'nın, Horasan ise Özbeklerin elinde idi. Osmanlı ile İstanbul Antlaşması'nı imzalayan I. Şah Abbas, yeniden devleti toparlama yoluna girdi. O, ilk olarak devletin içerisinde

¹⁷³ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962, s. 106, 134, 138.

¹⁷⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Karapapaklar*, s. 10.

¹⁷⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Karapapaklar*, s. 11.

¹⁷⁶ Fahrettin Kırzioğlu, *Karapapaklar*, s. 14-15.

¹⁷⁷ Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamani*, Ankara, Doktora Tezi, 2011, s. 58-59.

başkaldıran derebeylerinin isyanlarını bastırdı. Luristan'daki isyanı bastırmak için Şahın komutanı Allahverdi Han büyük bir kısmı Borçalılı Türkmenlerden oluşan 12 bin kişilik atlısıyla yola çıktı ve isyancıları bertaraf etti. Şah Abbas, iç karışıklıkları hallettikten sonra bürokraside ve orduda bir takım ıslahatları hayata geçirdi. Fars etnik unsurunun devlet içerisinde güçlenmemesi için, İsfahan ve merkezi vilayetlere Karabağ ve Kazvin'den getirdiği çok sayıda Azerbaycan Türkünü yerleştirdi. Azerbaycan'ın Safeviler'in yönetiminde kalan topraklarında 1593 yılında Erdebil merkez olmakla birlikte Azerbaycan beylerbeyliği kuruldu ve Zülfigar Han Karamanlı beylerbeyi olarak tayin edildi.¹⁷⁸

Şah Abbas, Azerbaycan ve onun bir parçası olan Borçalı'yı elde etmek için 1603 yılında yeniden Osmanlı üzerine sefere çıktı. Ekim ayının 21'inde Tebriz'i ele geçiren Şah, Güney Azerbaycan'ın büyük bir kısmını, Nahcivan'ı ve Revan'ı geri aldı. Osmanlı-Safevi savaşlarından istifade eden Gürcü Kralları sürekli olarak Borçalı üzerine seferler düzenliyorlardı. Bölgede hangi Türk devleti üstünlük sağladıysa ondan taraf görünüp saf değiştiriyorlardı. Bu nedenle Şah Abbas, bölgeye güvendiği Şii Türkmen obalarını yerleştirdi ve Gürcü yöneticileri üzerindeki kontrolünü artırdı.¹⁷⁹

I. Şah Abbas, Revan ve Gence'yi ele geçirdikten sonra 1606 tarihinde Loru (Loru Borçalı'nın merkezi konumundaydı) Kalesi önüne geldi. Nazar Han'ın ölümünden sonra oğlu Mehmed Han Borçalı'yı yönetmek üzere idareyi eline aldı. O da babası gibi Osmanlı Devleti'ne tabii idi. Safevi ordusu, Loru Kalesi'ni kuşatınca Mehmed Han konumunu ve bölgedeki Sünni Türklerin durumunu düşünerek kan dökülmeden kaleyi Safevi ordusuna teslim etmiş ve Beydilli Mehmed Bey vasıtasıyla şahtan affedilmesini istemiştir. Safeviler'e itaat eden Mehmed Han, Kızılbaş tacını giyerek bulunduğu konumda kalmaya devam etmiş, Gürcüler üzerine yaptığı akınlar sebebiyle ve Osmanlı ordusuyla iş tuttuğu gerekçesiyle 1612 yılında I. Şah Abbas'ın emriyle idam edilmiştir. Mehmed Han'ın yerine Loru Beylerbeyliğine kardeşi Mustafa Han atanmıştır. Mustafa Han da Sünniliğe yöneldiği ve Osmanlı'ya meylettği gerekçesiyle kurulan bir tertipte 1614 yılında öldürülmüştür.

¹⁷⁸ Kerem Memmedli, "Borçalı Uğruna Kızılbaş-Osmanlı Savaşları", s. 55-63.

¹⁷⁹ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 32.

Sonuç olarak Borçalı'da Osmanlı Türklerinin idaresi, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar belirli aralıklarla devam etmiştir. 1549'da Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, bölgede ilk olarak Borçalı Ağca Kalesi'ni ele geçirmiştir. 1578'de Serdar Lala Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Tiflis, Şemşölde ve Dumanıs bölgelerini hâkimiyeti altına almıştır. 1584'te Serdar Ferhat Paşa, Loru Kalesi'ni ele geçirmiş ve Borçalı 1590'da İstanbul Anlaşması'yla Osmanlı hâkimiyetine kalmıştır.

1603–1607 yılları arasında Safililerin yaptığı askeri hareketler neticesinde, Derbent'ten Hamedan'a, Borçalı da dâhil Hazar Denizi'nden Kars'a kadar olan topraklar Osmanlı Devleti'nin elinden alınınca, Borçalı'daki ahali yeni felaketlerle karşı karşıya kaldı. Şah Abbas yerli sakinlerin birçoğunu Azerbaycan'ın iç bölgelerine sürgün etti. Bu konuda Safevi Şahı Borçalı ahalisine bir ferman vererek, Osmanlı'ya gitmek isteyen halkın ailesi ve hayvanları ile göçmesine izin vermiştir. Şah Abbas, bu dönemde gitmek istemeyen Sünni ahalden binlercesini Osmanlı Devleti taraftarlığıyla suçlamış Karabağ, Şirvan ve Şiraz bölgelerine zorunlu göçe tabi tutmuştur.¹⁸⁰

1.6. Borçalı Sultanlığı'nın (Hanlığı) Kurulması

Borçalı Sultanlığı ismi, tarihi kaynaklarda özellikle XVIII. yüzyılda geçmektedir. Ancak çeşitli kaynaklar Borçalı Sultanlığı'nın 1604 yılında Safevi hükümdarı I. Şah Abbas tarafından kurulduğunu söylemektedir. Safeviler, 1604 yılında Nahcivan ve Revan bölgesini ele geçirdikten sonra Borçalı'yı da Osmanlı'dan alarak en başta Osmanlı'ya hizmet eden Nazar Han unvanıyla bölgede hüküm sürmüş aileyi tekrar Borçalı'ya han veya sultan olarak atamıştır. Osmanlı'nın bölgede kurmuş olduğu Loru (Borçalı) Beylerbeyliği adlı idari yapıdan çokta farklı olmayan Borçalı Sultanlığı veya Hanlığı tesis edilmiştir.¹⁸¹

Osmanlı döneminden beri yönetici konumunda olan Bedreddin Han ve onun soyundan gelenlere güvenmediği için I. Şah Abbas, Nazar Han hanedanından olmayan ancak bölgede Safeviler'e sadakatiyle bilinen Şemsi Han adındaki zata hanlık unvanı

¹⁸⁰ Bkz. Fahrettin Kırzioğlu, *Karapapaklar*, s. 14-15.

¹⁸¹ Vakhtang Goiladze, Ketevan Nadiradze, *Caucasus In Georgian Sources*, Tiflis, Favorite Yayınları, 2012, s. 382. Ayrıca yine Gürcü kaynaklarında XVII. yüzyılda Şah Abbas'la birlikte bölgeye gelen Borçalı isimli bir Türkmen boyunun kendi isimlerini yerleştikleri yere vererek Borçalı Sultanlığı veya Hanlığını kurdukları ifade edilmektedir. Bu bilgi tamamen Gürcistan merkezli olup hiçbir gerçeklik payı taşımamaktadır.

vererek onu 1614 tarihinde Borçalı Sultanlığına atamıştır.¹⁸² Borçalı Sultanlığı veya Hanlığı bağımsız bir idari yapı olmayıp Osmanlı'daki Sancaklar konumundaydı. Borçalı Sultanlığı'nın tesis edilmesinin veya Gürcistan sınırında böyle bir Türk idari bölgesinin yaratılmasının ve güçlendirilmesinin en büyük sebebi, sınırdaki Türklerin Hıristiyanlar üzerine akınlar yapmasını sağlamak ve sınır güvenliğinin korunması idi.¹⁸³ Bağımsız Borçalı Sultanlığı ismi genellikle XVIII. yüzyılın birinci yarısında ön plana çıkmıştır. Daha doğrusu bu bölge, sultanlık veya hanlık ismiyle Nadir Şah Avşar'ın ölümünden sonra yaşanan siyasi ve askeri olayların merkezi haline gelmiştir.¹⁸⁴

Safevi-Osmanlı savaşlarının önemli bir kısmını Borçalı ve çevresinde gerçekleştirmiştir. 1635-1639 tarihleri arasında yaşanan Safevi-Osmanlı savaşlarından sonra Gürcistan'ın batısı Osmanlı'da, doğu bölgeleri ise Safevi sınırlarında kalmıştır. I. Şah Abbas'ın ölümünden sonra İran'da tahta çıkan Şah Safi tarafından devletin idari bölgelerinde bazı değişiklikler yapılmış, bölgede güçlü bir Karabağ Beylerbeyliği oluşturulmuştur. Borçalı ve çevresi de bu beylerbeyliğe tabi kılınmıştır.¹⁸⁵

Borçalı uzun yıllar Karabağ Beylerbeyliğinin yönetiminde kendi varlığını sürdürdü. Kuzey Azerbaycan'da böyle güçlü bir beylerbeyliğin kurulmasının sebebi, 1578-1590 yılları arasında yaşanan Safevi-Osmanlı savaşları sırasında Kaçar Türkmenlerinden olan Ziyadoğulları'nın Karabağ ve Gence bölgesinde Osmanlı'ya karşı mücadele etmeleri ve Safeviler'in yanında yer almaları dolayısıyla olmuştur. Merkezi devlet, bir nevi Ziyadoğulları'nı ödüllendirmiştir. I. Şah Abbas (1587-1629), Muhammed Han Ziyadoğlu'nu Karabağ Beylerbeyi olarak tayin etmiş, o tarihten itibaren bölge Ziyadoğulları'nın ata mülkü olmuştur. XVII. yüzyılın sonlarına doğru Karabağ Beylerbeyliği'nin sınırları Gürcü topraklarının da bir kısmı dahil olmak üzere çok geniş bir araziye kapsamıştır.¹⁸⁶

1642 yılında tahta çıkan II. Şah Abbas (1642-1666), I. Şah Abbas gibi Borçalı'ya çok büyük önem vermiştir. O, bölgedeki Türkmenlerin kendi yurtlarında

¹⁸² Fahrettin Kırzioğlu, *Karapapaklar*, s. 12.

¹⁸³ Vakhtang Goiladze, *Caucasus In Georgian Sources*, s. 381-382.

¹⁸⁴ Fahri Valehoğlu, *Karapapakların Harp Tarihi*, Bakü, Seda Neşriyatı, 2005, s. 26.

¹⁸⁵ Yakub Mahmudov, Tofik Mustafazade, *İravanskoe Hanstvo*, Bakü, Çaşoğlu Yayınları, 2010, s. 143.

¹⁸⁶ Fahri Abbasov, *Karabagskoe Hanstvo*, Bakü, Tehsil Yayınları, 2007, s. 26-27.

güçlü bir şekilde yaşamaları için elinden geleni yapmıştır.¹⁸⁷ Borçalı'da ve ona yakın olan bölgelerde kaleler imar edilmiştir. Daha sonra 1660'da Şalva ve Elizbar adlı Aragvi ve Ksani'nin Gürcü Eristavları, Kızılbaşların kontrolünde olan Baktrioni ve Allahverdi kalesini kuşattılar. Kısa zamanda kaleleri ele geçiren Gürcü Eristavları, Müslüman halkı kılıçtan geçirdiler. Bunu duyan II. Şah Abbas, Şahnevaz Han'ı bölgeye gönderdi. Müslüman ahaliye zulmeden Gürcüleri perişan eden Şahnevaz Han, Şalva ve Elizbar'ı sağ ele geçirdi ve her ikisini Borçalı Türkmenlerine teslim etti. Onların her ikisi de Borçalı beyleri tarafından idam edildi. Şah, Şahnevaz Han'ı ise Kaheti valisi tayin etti¹⁸⁸.

1666 yılında II. Abbas vefat etti. II. Abbas'tan sonra tahta oğlu II. Safi (1666-1694) çıktı. O da babaları gibi Borçalı'ya önem veriyordu. Gürcü soylu Kaheti valisi Şahnevaz'ın ölümü üzerine II. Şah Safi, onun büyük oğlu XI. Georgi'ye İslam'ı kabul ettirerek II. Şahnevaz ismi ile yeni vali tayin etti. Şah, Gürcü soyundan gelen beyleri vali tayin etmesine rağmen onlara hiç güvenmiyordu. Nitekim bölgenin yönetiminde esas söz sahibi, merkezi Azerbaycan beylerbeyliğine bağlı olan Borçalı Türkmenleri idi.¹⁸⁹

1694 yılında Safevi tahtına Şah Sultan Hüseyin (1694-1722) çıktı.¹⁹⁰ O da kendinden önceki Şahlar gibi bölgeye Müslümanlığı kabul etmiş Gürcü valiler tayin etti. Fakat Şah Sultan Hüseyin dönemi Safevi Hanedanlığının çöküşünü hazırladı. Bir taraftan Gürcüler, kuzeyde güçlenen Ruslardan yardım talep ediyor, bir taraftan da Afganlar devletin içlerine doğru akınlar yapıyordu.¹⁹¹ Nihayet 1722 yılında Safeviler'in başkenti İsfahan, Afganların eline geçti ve Şah Sultan Hüseyin tahttan indirildi. Aynı yıl Ruslar Hazar yoluyla Azerbaycan'ı talan ettiler.¹⁹²

¹⁸⁷ II. Şah Abbas dahil bütün Safevi Şahları Borçalıda Şii Türkmenlere daha çok önem verdiler. Sünni Türkleri ise mezhep değiştirmeye zorladılar.

¹⁸⁸ Kerem Memmedli, "Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları", s. 55-63.

¹⁸⁹ Şüreddin Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 35-36; Kerem Memmedli, "Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları", s. 55-63.

¹⁹⁰ Mehman Süleymanov, *Nadir Şah*, DSR Yayınları, Tahran, 2010, s. 48.

¹⁹¹ Kerem Memmedli, "Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları", s. 55-63.

¹⁹² Orhan Alizade, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusların Kafkasyada İşgalcilik Politikası", *Gazi Akademik Bakış*, Ankara, Sayı 7 (2010), s. 105-114.

Kızılbaş Türkmenleri, Şah Sultan Hüseyin'in oğlu II. Tahmasb'ı (1722-1732) şah ilan ettiler.¹⁹³ Bu zamanda Ruslar, Güney Kafkaslarda Müslüman zulmüne uğrayan Hristiyanları kurtarmak bahanesi adı altında bölgeye girmeye çalıştılar. 1722 yılının 23 Ağustos gününde Ruslar, Derbendi ele geçirdiler. Osmanlı Devleti'nin keskin itirazları ve Hacı Davud'u desteğiyle Rusların Şirvan'a girmesinin önü kesildi. 1722 yılı Aralık ayında Ruslar Reşt'i ele geçirdiler ve burada konsolosluk açtılar. 1723 yılında Bakü'yü kuşatan Ruslar, Muhammed Hüseyin Bey'in güçlü savunmasına rağmen şehri işgal ettiler.¹⁹⁴ 12 Eylül 1723'te II. Tahmasb'ın elçisi İsmail Bey, şahtan izinsiz Derbent'ten Gilan'a kadar olan Hazar kıyılarının Ruslara verilmesiyle ilgili Petersburg Antlaşması'na imza attı.¹⁹⁵ Rusya'nın bu antlaşma karşılığında Afganlara karşı Safeviler'e yardım edeceğine dair aldatıcı vaatleri İsmail Bey'i Rus hilesine yenik düşürdü. Ancak Azak Savaşı'nda Osmanlı'dan ağır bir darbe alan Ruslarla 12 Haziran 1724'te İstanbul'da Osmanlı-Rus mukavelesi imzalandı. Bu anlaşmaya göre Hazar kıyıları Ruslara bırakıldı. Hazar kıyıları istisna olmakla birlikte bütün Azerbaycan toprakları Osmanlı'nın yönetimine bırakıldı. Şirvan, Osmanlı'nın himayesinde yarı müstakil hanlık oldu. İmzalanan bu anlaşmaya göre Borçalı da diğer Azerbaycan toprakları gibi Osmanlı'nın yönetimine katıldı.¹⁹⁶

1723'te Borçalı yöresini de kapsayan Tiflis vilayetinin merkezi olan Tiflis Kalesi'nin anahtarı Erzurum paşasına teslim edilmiştir. 1734'de Osmanlı serdarı Abdullah Paşa'nın ordusu Gürcistan'daki Loru Kalesi önlerine geldi.¹⁹⁷ Osmanlı-Safevi çatışmasında Borçalılar büyük felaketlere uğramışlardı. İki devlet arasındaki savaşlarda yıkım ve felaketten kurtulmak isteyen Borçalı Türkleri can havliyle başka diyarlara göç etmişlerdir.

Safevî Devleti'nin zayıflaması ve Hazar'ın Rus birliklerinin eline geçmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1723'te Güney Kafkasya topraklarını kendi idaresine katmasıyla sonuçlandı. Osmanlı Devleti, Loru (Borçalı) Beylerbeyliği'nin büyük çoğunluğunu kapsayan Borçalı topraklarında çok ciddi askeri üstler kurdular ve imar

¹⁹³ Mehman Süleymanov, *Nadir Şah*, s. 110.

¹⁹⁴ Abdullah Saydan, "Rusyanın Kafkasya işgali", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5 (1990), s. 239-257.

¹⁹⁵ Kerem Memmedli, "Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları", s. 55-63.

¹⁹⁶ Mehman Süleymanov, *Nadir Şah*, s. 110-111.

¹⁹⁷ Şüreddin Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 36-37.

faaliyetlerine başladılar. Beylerbeyliğine dahil olan Loru, Pembek, Borçalı ve Kazak Sancaklarını Tiflis vilayetine birleştirdiler.¹⁹⁸

2. AVŞAR HANEDANLIĞI DÖNEMİ

2.1. Avşarların Gürcistan Seferi

Safevi topraklarının paramparça olduğu bu dönemde Avşarların Kırklar boyundan olan Türk ve Azerbaycan tarihinin en önemli hükümdarlarından biri Nadir Han Avşar, tarih sahnesine çıktı.¹⁹⁹ O, kısa zamanda Afganları Safevi topraklarından çıkardı ve Herat'ı geri aldı.²⁰⁰ 1730 yılında Osmanlı'ya karşı askeri hazırlık başlattı, Güney Azerbaycan'ı Osmanlı'dan geri aldı²⁰¹ ve Osmanlı orduları kısa süre içerisinde Borçalı'dan çekildi.²⁰² 1730'da Nadir Han'ın Osmanlı'ya karşı kazandığı üstünlük nedeniyle telaşa düşen Ruslar, 1731 yılının Ocak ayında Nadir Han'la antlaşma yaptılar. Bu antlaşma neticesinde onlar, Kür Nehri'nden güneydeki Hazar kıyılarını Safeviler'e bıraktılar.²⁰³

Nadir Han Safevi ordusunun başına gelir gelmez Osmanlı Devleti'nden 1723'ten sonra kendilerine kattıkları topraklardan çekilmesini talep etti. Osmanlı Devleti'nin bu talebi reddetmesi ise savaşa neden oldu. 1733 yılının Ocak ayında yapılan savaş neticesinde Nadir Han Osmanlı'yı mağlup etti, Ahmet Paşa barış antlaşması imzaladı. Bağdat Antlaşması'na göre Osmanlı, 1723 ve 1732 yılları arasında topraklarına kattıkları tüm arazilerden geri çekileceklerdi.²⁰⁴ 1734 yılında Şirvan da Osmanlı'dan geri alındı.

Daha sonra Nadir Han, Hazar kıyılarından Rusların çekilmesini talep etti. Ruslar onun bu talebini itirazsız kabul ettiler. 21 Mart 1735'te Nevruz Bayramı günü Gence'de Rus Çarının elçisi H. Golitsin ile Nadir Han, Gence Anlaşması'nı imzaladılar. Bu anlaşmaya göre Ruslar, Azerbaycan topraklarından herhangi bir şart ileri sürmeden

¹⁹⁸ Fahri Abbasov, *Karabagskoe Hanstvo*, Bakü, Tehsil Yayınları, 2007, s. 31; Fahrettin Kırzioğlu, *Karapapaklar*, s. 15-16.

¹⁹⁹ Kerem Memmedli, "Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları", s. 55-63; Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*, İstanbul, Barış Matbaası, 2010, s. 106.

²⁰⁰ Mehman Süleymanov, *Nadir Şah*, s. 149.

²⁰¹ Mehman Süleymanov, *Nadir Şah*, s. 209-210.

²⁰² Kerem Memmedli, "Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları", s. 55-63.

²⁰³ Abdullah Saydan, "Rusyanın Kafkasya İşgali", s. 239-257.

²⁰⁴ Mehman Süleymanov, *Nadir Şah*, s. 251-252.

çekileceklerdi.²⁰⁵ Gence Anlaşması'ndan sonra Kahet valisi Teymuraz, Kahet'in zengin insanlarıyla ve din adamlarıyla birlikte Nadir Han'ın huzuruna geldi.²⁰⁶ Nadir Han, Car bölgesindeki isyanı bastırması için onu görevlendirdi. Bunu duyan Osmanlı ordusu, Kara Ağaçtan Tiflis'e çekildi. Nadir Han Avşar, Borçalı'ya ordu gönderdi. Bu ordunun başında ise kardeşi İbrahim Han vardı. İbrahim Han, Borçalı'da Alagöz Dağı'nın eteklerinde Osmanlı ordusunu mağlup etti. Böylece Borçalı, Avşarların eline geçti. Avşar serdarı Aslamaz Han, Tiflis'e girdi ve şehri teslim aldı. Nadir Han'ın kendisi de Borçalı'ya geldi ve Hançel Han'ı bölgeye hâkim tayin etti ve kendisinin de mensup olduğu Ambarlı boyundan bazı obaları Borçalı'ya yerleştirdi.²⁰⁷

Nadir Han, Tiflis'i de Osmanlı Devleti'nden geri aldı. 1735 yılının Haziran ayında Üçmezzin'in kuzey-doğusunda Nadir Han'la Osmanlı ordusu yeniden karşı karşıya geldi ve Osmanlı Devleti yine ağır bir mağlubiyete uğradı. 1735 yılının sonlarına doğru Osmanlı, Güney Kafkasya'dan tamamen çekilmiş oldu. Kartli ve Kahet'in Hristiyan feodalleri Nadir Han'a tabi olduklarını bildirdiler.²⁰⁸

1736 yılı Mart ayında Azerbaycan'ın Sukavuşan bölgesinde bir kurultay düzenlendi. Bu kurultay Azerbaycan Türkçesi ile yapıldı ve Nadir Han bütün kurultay iştirakçileriyle Türkçe istişare etti. Kurultayın gündeminde ise iki ana mesele vardı: Yeni şahın kim olacağı ve Azerbaycan Türklerinin Caferi mezhebine geçmeleri. Bu kurultayda Nadir, şah ilan edildi ve Safeviler Hanedanlığına son verildi. Böylece iktidar, Avşar Hanedanlarının eline geçti. Anadolu ve Azerbaycan Türkleri arasında mezhep ayrılığı meselesini ortadan kaldırmak amacıyla Nadir Han Avşar, İslam halifesi olan Osmanlı Sultanının yanına elçiler gönderdi ve Caferiliği Sünniliğin kollarından biri olarak kabul etmesini istedi. Ancak İstanbul bu teklife sıcak bakmadı.²⁰⁹

Mugan kurultayında Nadir'in şah ilan edilmesine karşı çıkan Gence hanları ve Karabağ'ın bazı obaları Horasan'a sürgün edildi. Karabağ'ın melikleri Gence beylerbeyliğine tabi kılındı. Şirvan, Karabağ, Çuhurset ve Tebriz beylerbeylikleri

²⁰⁵ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul, Selenge Yayınları, 2012, s. 142-145; Fahri Abbasov, *Karabagskoe Hanstvo*, Bakü, Tehsil Yayınları, 2007, s. 31-32.

²⁰⁶ Mehman Süleymanov, *Nadir Şah*, s. 299; Adalet Tahirzade, *Nadir Şah Avşar*, Bakü, Çırac Neşriyat, 2005, s. 10.

²⁰⁷ Şüreddin Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 37-39.

²⁰⁸ Kerem Memmedli, "Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları", s. 55-63.

²⁰⁹ Mehman Süleymanov, *Nadir Şah*, s. 305-308.

birleştirilerek Azerbaycan adı altında tek bir idari merkez oluşturuldu. Merkezi Tebriz olan bu idarenin valisi Nadir Han'ın kardeşi İbrahim Han oldu. Devlet idarelerinde de Avşar boyundan gelen Türkler yer aldı.

Mugan kurultayında Gence beylerbeyi II. Uğurlu Han, Nadir Han'ın Şah ilan edilmesine karşı çıktı. O, Safevi hanedanlığının iktidardan gitmesini ve idarenin yeni bir Türkmen boyunun eline geçmesini istemiyordu. Ziyadoğulları kadim ve güçlü bir Türkmen ailesi oldukları için Nadir Han onlara bu tutumlarından dolayı ağır bir ceza kesmedi. Ancak siyasi olarak da ellerinin güçlü olmasını istemiyordu. O, Ziyadoğulları'nın güç kaynaklarından olan Kazak ve Borçalı bölgelerini onlardan alarak idareci hanlarıyla birlikte Gürcü vilayeti Kartli'ye birleştirdi.²¹⁰ Nitekim Kartli ve Kaheti Avşar Hanedanlığının kuzeyinde bulunan topraklar idi.

1744 yılında Ahıska paşası Yusuf, Borçalı'yı ele geçirmek teşebbüsünde bulundu. Nadir Han'ın gönderdiği ordu ve onlara yardıma gelen yerel beylerin sayesinde bu girişimin önü alındı. Nadir, ordusuyla birlikte Ahıska'ya oradan da Berde şehrine geçti.²¹¹ 1747 yılında Nadir Şah Avşar, suikast neticesinde öldürüldü. Nadir Han'ın ölümünden sonra onun kurduğu devasa Avşar İmparatorluğu küçük devletlere bölündü. Sadece Azerbaycan'da 20'ye yakın küçük devlet ortaya çıktı. Bu devletlerden biri de Borçalı Sultanlığı idi.²¹²

2.2. Nadir Han Avşar'ın Ölümünden Sonra

Nadir Han Avşar'ın ölümünden sonra tahta Alikulu Han Avşar (1747-1748) çıktı. O, bir yıllık hükümdarlığı döneminde Borçalı üzerinde yaşanan mücadelelerden dolayı bölgeye seferler düzenledi. 1748'de tahta İbrahim Han (1748-1748) çıktı.²¹³ İbrahim Han, Borçalı ve Gürcistan'ın idaresini Teimuraz'a havale ettiğini bildirdi. Teimuraz bölgeye gelene kadar Borçalı'ya Abdullah Bey²¹⁴ (Gürcü Şehzadesi)

²¹⁰ Adalet Tahirzade, *Karabagskoe Hanstvo*, s. 13; Firidun Esedov, Nadir Şah Efşar, Bakı, İktisad Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 28-30; Fahri Abbasov, *Karabagskoe Hanstvo*, s. 32.

²¹¹ Şüreddin Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 38-39.

²¹² Faik Aliakberli, Nadir Şah Avşarın Türk Birliği Düşüncesi, *Karapapaklar Jurnalı*, Sayı 10, 2015, s. 34-39; Adalet Tahirzade, *Karabagskoe Hanstvo*, s. 25.

²¹³ Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, İstanbul, Bakış Yayınları, 2006, s. 54-55.

²¹⁴ Gürcü Şahzadesi, Müslüman olmadan önceki adı Arçıl olmuştur.

hükmetti.²¹⁵ Borçalı Türkleri ise Gürcü bir kimsenin hâkimliğini tanımak istemediler ve onu Borçalı'dan kovdular. Birçok oba, bu isyancı tavırlarının cevapsız kalmayacağını düşünerek Karabağ'a göç etti.²¹⁶

Nadir Şah'ın ölümünden sonra bölgede yaşanan otorite boşluğundan istifade eden Gürcüler, Borçalı için siyasi mücadeleye başladılar. Nadir'in ölümünden sonra İran'da tahta oturan İbrahim Şah, 1749 yılında Avşar Devleti'ne biat ettiğini bildirmiş ve bir süre de İran'da kalmış Gürcü Kralı Teimuraz'ı Borçalı da dâhil olmak üzere Doğu Gürcistan'ın kralı olduğunu tasdik eden bir ferman imzalamıştır. Böylelikle Borçalı bölgesi, Teimuraz'ın hâkimiyet alanı olarak belirlenmiş ve Gürcülerin kontrolüne bırakılmıştır. İran'dan şahın fermanıyla bölgeye gelen Teimuraz kısa zamanda Borçalı dâhil Doğu Gürcistan'ı kontrolü altına almaya çalıştı. Ancak bu da yeterli olmadı. Sadece Borçalı değil Güney Kafkasya'nın tamamında yerel han ve sultanlar merkezi devletin bölgeye müdahale edememesinden istifade ederek kendi aralarında mücadele halindeydiler.²¹⁷ Nadir Şah Avşar'ın ölümünden sonra XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Rusların bölgeye gelmesine kadar kuzeyden yağma maksadıyla gelen Lezgi çeteleri Borçalı'yı talan ettiler. Ayrıca Gürcü ve Lezgi baskılarından usanmış Türk ahalisi ve beyleri daha güvenli yerlere; Osmanlı Devleti'ne ve Azerbaycan'ın iç bölgelerine göç ettiler.²¹⁸

Bilindiği gibi XVIII. yüzyıl Azerbaycan için hanlıklar dönemi olarak adlandırılmaktadır. Merkezi otoritenin bölgede zayıflamasından ve Nadir Şah'ın ölümünden sonra Azerbaycan'da irili ufaklı birçok hanlık ve sultanlıklar kurulmuştur. Bunların arasında Karabağ, Gence ve Kuba Hanlıkları oldukça önemli bir yere sahiptir. Karabağ ve Gence Hanları, Nadir Şah'ın ölümünden sonra Borçalı bölgesini ne kadar kendi topraklarına katmak istemişlerse de bunu gerçekleştirememişlerdir. Bölge, Gürcü egemenliğinde kalmıştır.²¹⁹

²¹⁵ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 41-42.

²¹⁶ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 42.

²¹⁷ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 43-44.

²¹⁸ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 45.

²¹⁹ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 46.

3. BORÇALI SULTANLIĞI (HANLIĞI)

3.1. Borçalı Sultanlığı'nın Kurulması

Yukarıda da ifade edildiği gibi 1736 tarihinde Nadir Şah Avşar, Azerbaycan'ın Mugan bölgesinde Sukovuşan adlı yerde kurultay toplayarak Safevi Hanedanlığı'na son vermiş ve kendisi tahta oturmuştur. Bu tarihten itibaren Safeviler'in yerini bir Türkmen boyu olan Avşarlar almış ve Nadir Şah liderliğinde Avşar Hanedanlığı kurulmuştur. Bu kurultayda Gence ve Karabağ beyleri, Nadir Han'ın tahta oturmasına karşı çıkmışlardı. Bunların aksine Ermeni ve Gürcüler, Nadir Han'a destek vermişlerdir. Nadir, şah seçilip tahta oturduktan sonra ona karşı çıkan beyleri cezalandırmak için Gence ve Karabağ Beylerbeyliğine bağlı Kazak ve Borçalı bölgelerini onlardan alarak Gürcü Kralı (Kaheti) I. Teimuraz'a verdi. Bölgedeki Türk boyları bu karara karşı çıktılar; ancak, I. Teimuraz merkezi Avşar Devleti'nden de yardım alarak Azerbaycan'ın kuzey bölgelerini güç yoluyla kendi kontrolüne almaya çalıştı.²²⁰

Gürcü Kralı I. Teimuraz ile Nadir Şah'ın arası çok iyiydi. Nitekim Nadir Şah 1743 tarihinde Şirvan'da Avşar Devleti aleyhindeki ayaklanmayı bastırmak için Teimuraz'dan yardım istedi ve onu isyanın bastırılması için görevlendirdi. Şah, hizmetlerinden dolayı Teimuraz'ı Karli ve Kaheti bölgelerinin (Doğu Gürcistan) kralı olarak tayin etti. Borçalı ve Kazak bölgelerinin Gürcülere verilmesini de resmen onayladı. Bu şekilde Nadir Şah Ziyadoğlu, Kaçarları'nın itaatsizliklerini cezalandırmış oldu. Ancak 1747 tarihinde Nadir Şah Avşar öldürüldü. Nadir'in öldürülmesinin ardından ülke kontrol edilemez bir hale geldi. Sadece Azerbaycan topraklarında ondan fazla hanlık ortaya çıktı. Bunların içinde en önemlileri ve Borçalı'yı alakadar edenleri, eski Karabağ Beylerbeyliği'nin yerinde kurulmuş olan Karabağ ve Gence hanlıklarıdır.²²¹

XVIII. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'da hanlıkların ortaya çıkmasıyla birlikte Borçalı'daki Türkler de 1752 tarihinde Borçalı Sultanlığı'nı kurdular. Borçalı'da XVI. yüzyılın sonlarından itibaren zaten bir idari bölge vardı. Bu idari bölge Osmanlı ve Safevi arasında el değiştirerek bazen beylerbeyliği bazen de hanlık statüsünde Karabağ

²²⁰ Yakub Mahmudov, Tofik Mustafazade, *İravanskoe Hanstvo*, Bakü, Çaşoğlu Yayınları, 2010, s. 252.

²²¹ Fahri Abbasov, *Karabagskoe Hanstvo*, Bakü, Tehsil Yayınları, 2007, s. 33; Zemfira Hacıyeva, *Karabağ Hanlığı*, Bakü, Tehsil Neşriyatı, 2007, s. 39-43; Hüsamettin Memmedov, "Beylerbeylikten Hanlığı: Karabağ ve Gence", *Yeni Türkiye*, Sayı: 72 (Temmuz - Aralık 2015), s. 649-655.

ve Gence idari yönetimine bağlı olarak varlığını sürdürmekteydi. Kurulan bu Borçalı Sultanlığı'nın başında ise Musa Han (1752-1755) bulunmaktaydı.²²²

Musa Han, Hüsyin Han isminde bir beyin oğludur.²²³ İran'da Nadir'in ölümünden sonra kısa da olsa iktidarı ele geçiren Azad Han, Azerbaycan hanlıkları ve Gürcüler üzerine seferler düzenlemiştir. Gürcü Kralı II. İraklı ve Azad Han arasında meydana gelen savaşta Musa Han, Gürcülerin yanında yer almış, Musa Han'ın bu tutumundan dolayı Gürcüler onun Borçalı Sultanlığı tahtında oturmasına yardım etmişlerdir. Ayrıca Akçakale, Musa Han için tesis edilmiş ve merkez olarak orası belirlenmiştir. Bunun dışında yine 1752 yılında Karabağ hanı Penah Han ile Şeki Hanı Hacı Çelebi Han ittifak yaparak Gürcülerin üzerine sefere çıkmak için işbirliği yaptılar. Bu iki hanlığın orduları Gürcüleri ağır yenilgiye uğrattı. Gürcüler dağlara çekildiler. Musa Han bu savaşta Karabağ ve Şeki hanlarının yanında yer almadı. Kartli - Kaheti Kralları baba ve oğul Teimuraz ile İraklı, Musa Han'ı en çok da bu davranışından dolayı ödüllendirmiş ve onun Borçalı'ya han olmasını sağlamışlardır.²²⁴

Ancak çok geçmeden Musa Han ve Borçalı yönetimindeki bazı hanlar Revan Hanlığı ile iş tuttuğundan Gürcü Kralları baba ve oğul Teimuraz ile İraklı, Borçalı üzerine ordu göndermişlerdir.²²⁵ Bu durumdan da anlaşılacağı üzere Borçalı bölgesi Nadir Şah'ın bölgeyi Gürcülere vermesinden sonra Gürcü Krallarının tesiri altında olmuştur. Nadir Şah'ın ölümünden uzun bir zaman geçmesine rağmen civardaki Türk Hanlıkları verdikleri mücadelelere rağmen Borçalı Sultanlığı'nı kendi topraklarına katamamışlardır.

Gürcü Kralları, Nadir Şah'ın ve ondan sonra gelenlerin kendilerine verdikleri yetkilere dayanarak, İran'daki iç savaşlardan ve karışıklıklardan da yararlanarak bölgede birbirleriyle mücadele edip duran Türk devletçikleri üzerinde bir hâkimiyet kurmaya çalıştılar. 1751'de İraklı, Revan Kalesi'ni kuşattığında ordusunun büyük kısmı

²²² Vakhtang Goiladze, Ketevan Nadiradze, *Caucasus İn Georgian Sources*, Tiflis, Favorite Yayınları, 2012, s. 331; Fahri Valehoğlu, *Karapapakların Harp Tarihi*, s. 26.

²²³ Vakhtang Goiladze, Ketevan Nadiradze, *Caucasus İn Georgian Sources*, s. 331;

²²⁴ Vakhtang Goiladze, Ketevan Nadiradze, *Caucasus İn Georgian Sources*, FAVORİ, s. 289.

²²⁵ Fuad Aliyev, *İravan Hanlığı*, Bakü, Şark-Garb Yayınları, 2007, s. 86; Vakhtang Goiladze, Ketevan Nadiradze, *Caucasus İn Georgian Sources*, s. 331.

Borçalı Türklerinden oluşmaktaydı. Gürcüler, Borçalı'daki Türkleri kendi akrabalarına karşı savaşmak durumunda bırakmışlardı.²²⁶

Bu tarihlerde Azerbaycan'ın kuzeyinde en güçlü hanlık Şeki Hanlığı idi. İran'da taht mücadelesi sürdüğü bir dönemde Muhammed Hasan Han Kaçar adlı bir Türkmen lideri Güney Azerbaycan'da geçici de olsa iktidarı kendi elinde toplamayı başarmıştı. Muhammed Han, Azerbaycan'ın kuzeyindeki hanlıkları da kendisine katmak için bölge üzerine seferlere çıkmış; ancak bu hususta hiçbir başarı elde edememiştir.

Bölgedeki hanlıklar için en büyük tehlike olarak Şeki hanı Hacı Çelebi Han görülmekteydi. Bunun için de Karabağ, Nahcivan, Gence hanlarıyla birlikte Borçalı ve Kazak Sultanları da işbirliği yaparak Şeki hanı Hacı Çelebi'ye karşı bir koalisyon kurdular. Onlar, Gürcü Kralı İraklı'ya da kurdukları ittifaka girmesini teklif ettiler. Buna olumlu cevap veren İraklı, farklı planlar peşindeydi. O, Türk hanlarıyla işbirliği içinde görünerek hepsini yakalamak ve esir almak istiyordu. Böylelikle bu yolla hanların hüküm sürdükleri toprakları da ele geçireceklerdi. Ancak Gürcülerin bu planından haberdar olan Hacı Çelebi Han, diğer Türk hanları ona karşı olmasına rağmen onları Gürcülerin bu küstah tuzağından kurtarmak için harekete geçti.²²⁷

Hacı Çelebi ordusuyla birlikte Kür Nehri'ni geçerek Gence civarlarına yaklaştı ve İraklı'nın ordusuyla karşılaştı. Gence yakınlarında gerçekleşen savaşta Hacı Çelebi, Gürcü ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Kral İraklı canını zor kurtardı ve Gürcistan'a kaçtı. Hacı Çelebi oğlu Ağakişi Han'ı Gürcülerin ellerinden geri aldığı Türk topraklarına idareci tayin etti. Ağakişi Han, Borçalı Sultanlığı topraklarından Gürcüleri tamamen temizledi. Borçalı beyleri dâhil bütün hanlıkların önde gelenleri Gürcülerin amacını öğrenerek Hacı Çelebi'nin safına geçtiler ve onun safında Gürcülere karşı savaştılar.²²⁸ Ancak çok geçmeden İraklı'nın babası Teimuraz Kuzey Kafkasya'dan paralı askerler toplayarak Ağakişi'nin üzerine yürüdü ve onu mağlup etmeyi başardı. Bundan sonra Gürcüler ve paralı askerler Borçalı topraklarında yağma ve talanlar gerçekleştirdiler. Borçalı Türklerinin birçoğu bu baskınlardan canlarını kurtarmak için Revan Hanlığının iç bölgelerine göç ettiler. İraklı daha sonra Teimuraz'ı bölgeyi terk

²²⁶ Fuad Aliyev, *İravan Hanlığı*, s. 84-85; Vakhtang Goiladze, Ketevan Nadiradze, *Caucasus İn Georgian Sources*, s. 253-254.

²²⁷ Vakhtang Goiladze, Ketevan Nadiradze, *Caucasus İn Georgian Sources*, s. 229.

²²⁸ Fuad Aliyev, *İravan Hanlığı*, s. 89; Vakhtang Goiladze, *Caucasus İn Georgian Sources*, s. 290.

eden Borçalı Türklerinin yanına göndererek kendi memleketlerine geri dönmelerini istedi ve onlara güvence verdi.²²⁹

Gürcü kralları ve hanlıklar arasında yaşanan mücadeleler XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam etti. Borçalı bölgesi mücadelelerin ana merkezlerinden biri konumundaydı. Ayrıca kuzeyden gelen Lezgi ve Avar çeteleri de sürekli Borçalı'da yağmada ve katliamlarda bulunmaktaydılar. Bu karışık durum sebebiyle bölgedeki Türklerin birçoğu daha güvenli bölgeler olan Azerbaycan'ın içlerine doğru göç ettiler.²³⁰ Yukarıda da ifade edildiği gibi Borçalı Sultanlığı, 1750 tarihinde Gürcü Kralı Teimuraz'ın nüfuz alanına dâhil edildi veya bölgede gelişen siyasi ve askeri boşluktan yararlanılarak ona tabi kılındı. 1765 yılında Kral İraklı, Borçalı Sultanlığı'nın yarı bağımsız durumuna son vererek burayı tamamen kendisine bağladı.²³¹

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İran'da Kaçar Türklerinin söz sahibi olmaya başladıkları bir dönemde, Kuzey Azerbaycan'da ve Gürcistan'da Nadir Şah'ın ölümünün ardından bağımsızlıklarını ilan eden hanlar ve Gürcü Kralları telaşa kapıldılar. Kendileri için yaklaşan tehlikeleri hissedenden Gürcü Kralı II. İraklı Azerbaycan hanlıklarıyla arasını iyileştirmeye çalıştı. 1789 tarihinde İraklı, Kuba ve Şeki hanlarıyla buluşarak bu meseleyi müzakere etti. Bu görüşmede taraflar, İran'da güç kazanmaya başlayan Ağa Muhammed Han'ı önlemek maksadıyla güçlerini birleştirerek kuzey ve güney Azerbaycan'a seferler düzenlediler ve bölgeyi kendi iktidarlarında birleştirdiler. II. İraklı yeni gücün topraklarına yaklaştığı halde önünde duramayacağını anlayıp 1736 tarihinde Nadir Şah'ın Gürcülere verdiği Şemsedil, Kazak ve Borçalı topraklarını Gence Hanlığına iade edeceğine söz verdi. Böylelikle kuzey Azerbaycan'da bir ittifak kurulacak ve güneyden gelen tehlikenin önüne bir set çekilmiş olacaktı. Bu sayede Gürcüler de kendilerini korumuş olacaktı. Ancak aynı yıl Kuba Hanı Fetihali Han'ın Bakü'deyken gerçekleşen ani ölümü bütün planları alt üst etti.²³²

²²⁹ Vakhtang Goiladze, *Caucasus In Georgian Sources*, s. 227, 229, 253, 254.

²³⁰ Goiladze, *Caucasus In Georgian Sources*, s. 337.

²³¹ Goiladze, *Caucasus In Georgian Sources*, s. 381-382.

²³² Gültekin Necefli, *Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasi İlişkileri*, Bakü, Nurlan Yayınları, 2002, s. 65

3.2. Kaçar Türk Hanedanlığı ve Muhammed Şah Kaçar'ın Gürcistan Seferi

1779 tarihinde Gürcü Kralı II. İraklı Rusya'ya elçiler göndererek onların himayesine girmek istediğini bildirdi.²³³ Bu dönemde Çarlık Rusya'sı güneye doğru yayılmacı bir politika izlemekteydi. Her iki halk da Ortodoks olduğu için rahat bir şekilde anlaşacaklardı. Zaten Ruslara da güneye açılmak için böyle bir fırsat gerekiyordu.

1783 tarihinde Georgiyevsk kentinde her iki taraf bir araya gelerek bir antlaşma imzaladılar. Georgiyevsk Antlaşması'na göre Kartli ve Kaheti Krallıkları (Doğu Gürcistan) Rusya'nın himayesine girecekti.²³⁴ Bu durum, Rusya'nın güney Kafkasya'yı işgalinin ön ayağı olacaktı.

1779 tarihinden itibaren Ağa Muhammed Şah Kaçar, İran'da iktidarı ele geçirerek paramparça olmuş ülkeyi yeniden birleştirmeye başladı. 1795 tarihinde İran tahtına oturarak Kaçar Hanedanlığının kurulduğunu ilan etti ve şah oldu.²³⁵

II. İraklı'nın Ruslarla yakınlaşması ve Azerbaycan'ın kuzey topraklarına göz dikmesi, Şah Kaçar'ı Gürcüler üzerine sefere çıkmaya zorladı. Çünkü Azerbaycan'ın kuzeyindeki Revan, Gence ve Karabağ Hanlıkları hem kendi akrabaları hem de Kaçarların ata topraklarıydı. Ağa Muhammed Şah Kaçar, 1795'in Nisan ayında 60 bin kişilik ordusuyla Araz Nehri'ni geçerek kuzeye ilerledi. Yol üzerinde bulunan ve merkeze itaat etmeyen hanlıkların kalelerini kuşattı. Daha sonra da Borçalı yönünde harekete geçti. Şah Tiflis'e varmadan önce Gürcü Kralı İraklı'ya ağır bir mektup gönderdi ve onlardan karşı koymadan teslim olmalarını istedi. Ancak İraklı bu mektuba olumsuz cevap verdi. Bunun üzerine Kaçar ordusu Gürcüleri ağır bir yenilgiye uğratarak Tiflis'i ele geçirdi. İraklı canını zor kurtararak Karakalkan Dağları'na kaçtı.

Ağa Muhammed Han Kaçar, Borçalı Hanlarına Revan Hanlığına tabi olmalarını buyurdu ve Mustafa Han'ı Borçalı Sultanı ilan etti.²³⁶ Kaçar ordusunun İran'a dönmesinden yararlanan Gürcüler tekrar sınır bölgelerine saldırıya geçtiler. Ağa Muhammed Han Kaçar, 1797 tarihinde Gürcüler üzerine tekrar sefere çıkmak zorunda

²³³ Aliyev, *İravan Hanlığı*, s. 96;

²³⁴ Aliyev, *İravan Hanlığı*, s. 97.

²³⁵ Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanlığı (1795-1925)*, İstanbul, Bakış Yayınları, 2006, s. 67-68.

²³⁶ Yakub Mahmudov, Tofik Mustafazade, *İravanskoe Hanstvo*, Çaşoğlu Yayınları, Bakü 2010, s. 143.

kaldı. Ancak Şah Karabağ'da bulunduğu ve Gürcistan üzerine sefere çıkacağı bir anda kendi hizmetçilerinden Sadık Gürcü ve Abbas Mazenderani tarafından çadırında öldürüldü. Muhammed Han Kaçar'ın Gürcistan seferi yarıda kaldı. Borçalı Sultanlığının toprakları ve civarındaki Türk yurtları, 1801 Rus işgaline kadar Revan ve Gence Hanlıklarının kontrolünde kaldı.²³⁷

²³⁷ Yakub Mahmudov, *İravanskoe Hanstvo*, s. 143.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇARLIK RUSYASI İŞGALİNDEN SONRA BORÇALI BÖLGESİ

1. ÇARLIK RUSYASI İŞGALİ

1.1. İşgal Dönemi

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Çarlık Rusya'sı hem askeri hem de diplomatik olarak güney Kafkasya üzerinde egemenlik kurarak sıcak denizlere inme planları yapıyordu. 1783 Gürcüler ile Ruslar arasında yapılan Georgiyevsk Antlaşması Rusların bölgeyi işgalini hızlandırdı. Ruslar 1801 tarihinde Kartli–Kaheti Gürcü Krallıklarının (Doğu Gürcistan) resmen Rusya'ya katıldığını ilan ettiler. Bununla birlikte Ruslar, Doğu Gürcistan'la yetinmeyerek Kartli–Kaheti ile birlikte Borçalı, Kazak ve Şemsedil Sultanlıklarını da ilhak etti.²³⁸ Azerbaycan topraklarının bir parçası olan hanlıkların işgali kuzey Azerbaycan topraklarının işgalinin bir başlangıcı idi. Bu tarihten otuz yıl sonra kuzey Azerbaycan topraklarının tamamının işgali gerçekleşmiş olacaktı.²³⁹

1801 yılında Doğu Gürcistan'ın ilhakından sonra bölgede Ruslar Tiflis merkezli Guberniya (Vilayet) kurdular ve buraya bağlı beş kaza oluşturdular. Onlardan biri de Borçalı kazası idi. 1802 tarihinde Borçalı bölgesindeki Türk köylerinin teftişi ve sayımı esnasında tutulmuş Rus raporlarına bakıldığında bölgenin büyük çoğunluğunun Uğurluhan Ağa isminde bir zatın idaresinde olduğu görülmektedir.²⁴⁰

1804 tarihinde Kaçar ordularıyla Rus orduları Revan şehri yakınlarında karşı karşıya geldiler Kaçarlar Rusları bu savaşta ağır bir yenilgiye uğrattılar. Kaçar (İran) hükümdarı Fetih Ali Şah, Borçalı bölgesini Ruslardan geri aldı. İşgalden sonra Ruslarla anlaşan ve işgali kabul etmiş olan Borçalı Türkleri, Ruslara yüz çevirerek isyanlara başladılar. Ancak bölgenin tekrar Rusların eline geçeceğini gören bölge ahalisinin bir kısmı, tehlikeyi önceden sezerek Karabağ bölgesine göç ettiler.²⁴¹

²³⁸ Yakub Mahmudov, *İravanskoe Hanstvo*, s. 287; Fahri Valehoğlu, *Karapapakların Harp Tarihi*, s. 26.

²³⁹ Fahri Abbasov, *Karabagskoe Hanstvo*, s. 111.

²⁴⁰ Fahri Valehoğlu, *Karapapakların Harp Tarihi*, s. 28.

²⁴¹ Rizvan İsmailzade, *Gürcistanda İslam Abideleri*, Tiflis, Marneuli Ehli-beyt Cemiyeti Neşriyatı, 2010, s. 51; A.E. Rzayev, *Azerbaycan Tarihi: XIX-XXI*, Bakü, Bakü Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 31.

Borçalı tekrar Rusların eline geçtikten sonra Kafkasya'daki Rus komutanı Pavel Sisyanov bölge ahalisiyle görüşerek isyancı tavırlarından vazgeçmeleri gerektiğini yoksa bunun onlar için çok ağır sonuçlar doğuracağını bildirmiştir. Sisyanov, Borçalı'daki önemli ailelerin çocuklarını beraberinde Tiflis'e götürerek Ruslar aleyhindeki herhangi bir işin içine girdikleri takdirde evlatlarının Sibirya'ya sürgüne gönderileceğini bildirerek onları tehdit etmiştir.²⁴²

1807 tarihinde şehzade Abbas Mirza'ya bağlı Kaçar orduları tekrar Gürcistan üzerine sefer yaparak Borçalı ve çevresini Ruslardan temizlemiştir. Abbas Mirza, Muhammed Bey'i Borçalı'ya "Elbeyi" (vali) tayin etmiştir. 1809 senesine gelindiğinde Borçalı tekrar savaş meydanı haline gelmiştir.²⁴³ İlk başta Kaçar orduları Rusları ağır yenilgiye uğratmışlarsa da daha sonra bu durum Rusların lehine dönmüş ve nihayet 1813 yılında Rusya ile İran arasında Gülistan Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Borçalı tekrar Rusların idaresine dâhil edilmiştir.²⁴⁴

Rusların Borçalı'yı işgalinden sonra bölgedeki Türkler, Rus işgalini kabullenmemiş ve "Kaçaklar" harekâtı ortaya çıkarak isyanlar başlamıştır. Halk arasında sayılıp seçilen ve öne çıkan isimler silahlanarak dağlara ve ormanlara çekilmiş, Ruslara karşı mücadele vermişlerdir.²⁴⁵

1819 tarihinde Borçalı, Tiflis Guberniyası'na bağlı Tatar Distâçiyası (Sancak) oluşturuldu. Borçalı, resmi olarak merkezî Tiflis idaresine bağlandı. Ruslar, Borçalı topraklarını kendilerine itaat eden ağa ve beyler arasında pay ettiler. Borçalı'nın büyük bir kısmı Sadık Yadigaroğlu adlı bir beye verildi. Ruslar, Borçalı Türklerine güvenmedikleri için Borçalılılardan asker almamış, bunun yerine onlardan vergi toplamışlardır.²⁴⁶

1824 tarihinde Abbas Mirza tekrar Güney Kafkasya üzerine ordu gönderdi. Revan istikametinden Borçalı üzerine yürüdüler. Borçalı'dan Rusları silip attılar. Ancak bu durum yine uzun sürmedi ve Ruslar, Kaçar ordusunu geri çekilmek zorunda bıraktı. Borçalı'da Abbas Mirza'nın ordusuna destek veren Türkler bu tutumlarının cevapsız

²⁴² Rzayev, *Azerbaycan Tarihi: XIX-XXI*, s. 52.

²⁴³ Mehman Süleymanov, *Gülistan Müğavilesi*, Bakü, Elm ve Tehsil Yayınları, 2014, s. 312, 345-350.

²⁴⁴ Süleymanov, *Gülistan Müğavilesi*, s. 557-566.

²⁴⁵ Valehoğlu, *Karapapakların Harp Tarihi*, s. 29-30.

²⁴⁶ İsmailzade, *Gürcistanda İslam Abideleri*, s. 53.

kalmayacağını bildikleri için Kaçarların kontrolünde olan Revan bölgesine göç ettiler. 1827 tarihinde Revan da Rusların eline geçince bu bölgeye sığınan Borçalı Türkleri Araz Nehri'ni geçerek güney Azerbaycan'a yerleşmişlerdir.²⁴⁷

1801 tarihinden itibaren Çarlık Rusya'sının Güney Kafkasya'yı işgal etmeye başlamasından sonra İran'da hüküm süren Kaçar Devleti kuzeydeki topraklarını ne kadar geri almak istediye de başarılı olamamıştır. Zaman zaman Borçalı toprakları dâhil birçok yerden Ruslar temizlenmişse de kısa sürede o bölgeleri tekrar kaybetmişlerdir. Yukarıda ismini zikrettiğimiz Gülistan Antlaşması'ndan sonra Kaçar Devleti Nahcivan ve Revan bölgeleri haricinde Azerbaycan'ın kuzey topraklarını Ruslara bırakmışlardır. Ancak daha sonra bu durumu toparlamak için mücadele verseler de bir netice elde edememiş, 1828 tarihinde Türkmençay Antlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu antlaşmaya göre Kaçar Devleti, Araz Nehri'nin kuzeydeki bütün topraklarını Rusya'ya bırakmıştır. Böylelikle Azerbaycan ikiye ayrılmış; Kuzeyi Ruslarda, Güneyi ise Kaçar Devleti'nin yönetiminde kalmıştır. Bu tarihten itibaren Borçalı da tamamen Rus egemenliğine girmiştir.²⁴⁸

Borçalı Türkleri 1828 yılında Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Rus egemenliğini kabul etmeyerek kitleler halinde Araz Nehri'ni geçmiş (Şii, Sünni karışık) ve Kaçar Devleti'ne gitmişlerdir. Güney Azerbaycan bölgesine giden Borçalı Türkleri genellikle Sulkdüz şehrine ve civarlarına yerleşmişlerdir. Kendi vatanlarını bırakıp diğer bölgelere gitmek zorunda kalan Borçalı Türklerinin büyük çoğunluğu Kars ve Erzurum vilayetlerine göçmüşlerdir. Ayrıca savaş sırasında veba hastalığından dolayı çok sayıda Türk hayatını kaybetmiştir. Türklerden boşalan yerlere ise Ermeni ve Gürcüler yerleştirilmiştir.²⁴⁹

1828-1829 tarihlerinde Osmanlı-Rus savaşları sırasında Borçalı Türklerinden oluşan süvari orduları Osmanlı tarafında yer alarak Rusların Doğu Anadolu'yu işgallerine karşı mücadele vermişlerdir.²⁵⁰ Ayrıca bu tarihlerde Ruslar, Ahıska bölgesini de işgal etmişlerdir. Ruslar, Borçalı ve civarındaki Türk bölgelerinden kendilerine itaat

²⁴⁷ İsmailzade, *Gürcistanda İslam Abideleri*, s. 53.

²⁴⁸ Kerim Şükürov, *Türkmençay: 1828*, Bakü, Çaşoğlu Yayınları, 2006, s. 79-83; Rzayev, *Azerbaycan Tarihi: XIX-XXI*, s. 73-80; Yakub Mahmudov, Tofik Mustafazade, *İravanskoe Hanstvo*, s. 332-333.

²⁴⁹ Ali Kafkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2011, s. 88-90; Şüreddin Memmedli, *Alın Yazısı*, s. 69.

²⁵⁰ Valehoğlu, *Karapapakların Harp Tarihi*, s. 110.

eden beyleri görevlendirerek ordu toplamalarını emrettiler. Bu bölgelerden Rusların safında Osmanlı'ya karşı savaşan 500'e yakın süvari oluşturulmuştur.²⁵¹ Doğu Anadolu'da Osmanlı, Ruslara karşı toprak kaybetmiş ve 1 Eylül 1829 tarihinde Ruslarla Osmanlı Devleti arasında Edirne Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Osmanlı Kafkasya'daki topraklarını Ruslara bırakmak zorunda kalmıştır. 1829-1830 tarihlerinde Erzurum, Kars ve Doğu Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden doksan bine yakın Ermeni, Kafkasya'ya göçmüştür. Kafkasya'ya göçen Ermenilerin bir kısmı Ruslar tarafından Borçalı topraklarına yerleştirilmişlerdir.²⁵²

1840 tarihine gelindiğinde Borçalı toprakları üzerinde Ruslar idari düzenlemeler yaparak kendi istedikleri şekilde bir düzen kurmuşlardı. Borçalı'da yarı göçebe Türklerin yaşadıkları bölgelerde ayrıca idari bir yapı oluşturulmuştu (O dönemde Borçalı Türklerinin büyük çoğunluğu yarı göçer denilen "yaylak kışlak" hayatı sürmekteydiler). Rusların Borçalı'yı idare etmeleri için atadıkları Pristav (yerli idareci) ise Akçakale'de oturmaktaydı. Türkler baharda yaylaklara göç ederken Pristav da Türklerle birlikte dağlara giderdi.²⁵³

1.2. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşları

Ruslar Ortadoğu'da söz sahibi olmak ve sıcak denizlere inmek amacıyla çeşitli bahaneler üreterek Osmanlı Devleti'ne 1877 tarihinde savaş ilan etti. Ruslar, Osmanlı'ya iki cepheden; Kafkasya ve Balkanlar'dan saldırdı.²⁵⁴

Osmanlı Rus savaşında Kafkasya cephesinde Rusların çekindiği en önemli unsurlardan biri de Borçalı (Karapapak/terekeme) Türkleri idi. Çünkü hem Osmanlı tarafındaki Borçalı Türkleri hem de Rus işgalindeki Borçalılar Osmanlı'nın yanında yer alarak Ruslara karşı çok ciddi mücadeleler vermişlerdir. Rus generali Stepan Osepoviç Kişmişov, Borçalı Türkleri için şu cümleleri zikretmiştir:

"Asya Türkiye'sinin kuzey doğusunda Karapapaklar adında, yerel ahaliden farklı olarak başlarına kara koyun derisinden börk takan güney Kafkasya diyarından (Borçalı'dan) buralara gelip yerleştikleri (Kars, Ardahan, Erzurum) anlaşılan Türkler

²⁵¹ Valehoğlu, *Karapapakların Harp Tarihi*, s. 115.

²⁵² Valehoğlu, *Karapapakların Harp Tarihi*, s. 118-119; Mahmudov, *İravanskoe Hanstvo*, s. 394-396, 404.

²⁵³ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 69.

²⁵⁴ Valehoğlu, *Karapapakların Harp Tarihi*, s. 158.

yaşamaktadır. Karapapaklar genel olarak bizim Tatar bölgelerinden gelen Borçalı, Kazak ve Şemseddil ahalisiydi. Hudutlarımızda işledikleri suçlardan dolayı Rus hükümetinden kaçarak Türk sancaklarına yerleştiler. Osmanlı göçleri memnuniyetle karşılamaktaydı. Çünkü sınırlarımızda bize zarar veren unsurlar onların işlerine gelmekteydi. Bundan dolayı Karapapaklar için Aleksandropol kazasına komşu olan Ağbaba ve Şüregel sancaklarında topraklar verilmektedir. Bu bölgelerin dağlık olması şu eşkıyalara kendi işlerini rahatça yapmalarına yardımcı oluyor ve imkân tanıyordu. Karapapaklar Kars vilayeti ile Borçalı arasındaki yolları iyi bildikleri için bölükler halinde sınırı geçerek bizim taraflara geçebiliyor ve yağma yapıyorlardı. Osmanlı ve Rusya arasında ilişkilerin kötüleştiği andan itibaren onlar Rus tarafına durmadan saldırılar gerçekleştiriyor ve zarar veriyorlardı.”²⁵⁵

1877-1878 tarihlerinde Osmanlı Rus savaşları sonrası Borçalı civarından üç binden fazla aile, yani 30 bin civarında Borçalı Türkü genel olarak Kars, Ardahan ve Kağızman bölgelerine yerleştiler. O tarihlerde Kars vilayetinde 21 binden fazla Borçalı/Karapapak Türkü yaşamaktaydı. Bu ise tüm vilayetin %20’ye yakını demektir.²⁵⁶

Osmanlı sınırlarında Kafkasya’nın stratejik noktalarından birinde yaşayan Borçalı Türkleri arasında para ve vazife karşılığında Rus ordusu terkbine iştirak edenler olmasına rağmen, Borçalı Türklerinin büyük çoğunluğu Osmanlı’nın, yani ırk ve din kardeşlerinin yanında yer almışlardır. Osmanlı saflarında Ruslara karşı savaşarak büyük kahramanlıklara imza atmışlardır.

Osmanlı Devleti sınır boylarından asker toplaması için Kurt İsmail Paşa’yı Erzurum’a vali tayin ederek bölgeye göndermiş, o da bölgenin önemli beylerini toplayarak devletin isteğini onlara ulaştırmıştır. Nüfusunun büyük bir kısmı Borçalı/Karapapak Türklerinden oluşan bu sınır bölgeleri kısa sürede bir ordudan çok gönüllü birlikler oluşturacaklarına söz vererek bunu Osmanlı devletine bir borç olarak gördüklerini bildirmişlerdir.

Borçalı Türkleri, Kurt İsmail Paşa’yı sever ve sayarlardı. Çünkü onun babası da zamanında bölgede görev yapmış ve bölgedeki Borçalı Türkleri ile iyi ilişkiler içerisinde olmuştu. Ayrıca 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşlarında Borçalı Türkleri ile

²⁵⁵ Valehoğlu, *Karapapakların Harp Tarihi*, s. 160.

²⁵⁶ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 69.

birlikte Ruslara karşı mücadele etmiştir. Rus kaynaklarında 93 Harbi olarak anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı orduları saflarında gayri nizami olarak on iki binden fazla Borçalı Türkünün Ruslara karşı savaştığı bildirilmektedir.²⁵⁷

Osmanlı saflarında savaşan Borçalı Türklerinin bir kısmı Osmanlı'ya resmen müracaat ederek kardeşlerinin yanında savaşmak istediğini bildiren Borçalı'nın Darvaz bölgesinden olan Mehralı Bey'in komutasındaydılar. Mehralı Bey (1844-1906), Osmanlı Devleti tarafından binbaşı rütbesiyle taltif edilmiş ve ömrünün sonuna kadar Osmanlı'ya hizmet etmiştir. Onun komutasında Borçalı Türklerinden teşkil süvari birlikleri Ruslara ve Osmanlı aleyhindeki isyanlara karşı mücadele etmiştir.²⁵⁸

1.3. XX. Yüzyılın Başlarında Borçalı

1877 yılının Mart ayında Borçalı'nın mevcut topraklarıyla ve yine Borçalı'ya ait olup başka adlarda idari yapılara dönüştürülmüş Trialet (Erçivan) ve Loru idari yapıları Borçalı'ya katılarak yeni bir idari bölge oluşturulmuştur. 1880 yılının Mayıs ayında ise bu idari bölge dört ayrı idari bölgeye bölünmüştür. Onlardan biri de Borçalı "Uyezdi" (Tiflis Vilayetine bağlı idari bölge) idi. Nitekim Borçalı, Rusların işgalinden beri topraklarını kaybederek küçülüyordu.²⁵⁹ Bu idari düzenlemeye göre Borçalı altı ilçeden oluşmaktaydı. Daha sonra Borçalı idari bölgesinin adı da değiştirilerek Borçalı ismi tamamen lağvedilmiştir.²⁶⁰

XX. yüzyılın başlarında Ruslar, Osmanlı ve İran topraklarından getirdikleri Ermeni ve Rumları, Türklerin yoğun bir şekilde yaşadıkları Borçalı arazilerine yerleştirdiler. Ayrıca Gürcistan'ın iç bölgelerinden Gürcü nüfusunu Türk bölgelerine kaydurdular.²⁶¹ 1905 yılında Güney Kafkasya'da başlayan Ermeni-Müslüman çatışmaları Borçalı'ya da sirayet etti. Tiflis'teki çatışmalarda Borçalıların oradaki Müslümanlara yardım etmesi sayesinde Müslümanlara karşı yapılacak katliamların önü kesildi.²⁶² Borçalı'nın Emin Bey ve Oruç Ağa gibi önemli isimleri, Tiflis'te Gürcü ve Rus

²⁵⁷ Valehoğlu, *Karapapakların Harp Tarihi*, s. 161-162.

²⁵⁸ Valehoğlu, *Karapapakların Harp Tarihi*, s. 163.

²⁵⁹ Valehoğlu, *Karapapakların Harp Tarihi*, s. 169-170.

²⁶⁰ Abbasov, *Karabagskoe Hanstvo*, s. 381-382.

²⁶¹ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 88.

²⁶² Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, Bakü, Gençlik Yayınları, 1985, s. 106.

aydınları ve devlet adamlarıyla temaslarda bulunarak bu çatışmayı durdurmaya çalıştılar.²⁶³

XX. yüzyılın başlarında Borçalı Uyezdi'nin (kaza) merkezi, Şülever kasabasıydı. 1909 yılında Çarlık Rusya'sının bölgede yapmış olduğu yerel seçimlerde Borçalı 46 meclis üyesi çıkararak kendi iradesini ortaya koymuştur. 1913 tarihinde ise bölgedeki yetkililer, vilayet ve sancakların sınırlarının yeniden oluşturulması konusunda yaptıkları çalışmada etnik yapısına dayanarak Borçalı'nın güney batısının Revan vilayetine, Kuzey doğusunun ise Gence vilayetine katılmasını ön görmüşlerdir. Ancak bu kanun teklifi komisyondan geçmemiş, Borçalı'nın Tiflis vilayetinin parçası olarak kalması istenmiştir. Nihayet 24 Ocak 1914 tarihinde Borçalı'nın Tiflis Guberniyası'nın (Vilayet) sınırları içinde kalması onaylanmıştır.

1917 Rus Devrimi sırasında Kafkasya'da sınırların çizilmesi meselesi yeniden gündeme gelmiştir. Ermeniler, Borçalı'nın güney topraklarını ele geçirerek Aleksandropol Guberniyası'nı (Vilayetini) oluşturmak istemişlerdir. Borçalı kazasının başkanı Abdürrahim Hakverdiyev, Borçalı'nın güneyinde bir kurultay toplayarak bölge ahalisiyle görüşmüş ve Ermenilerin bu niyetlerine karşı çıkmaları gerektiğini bildirerek tedbirler almıştır. 10 Kasım'da Tiflis şehrinde Borçalı'nın bölünmesi aleyhinde yapılan toplantıda, buna asla izin vermeyecekleri ile ilgili kararı kabul etmişlerdir.²⁶⁴

Ekim Devrimi'nden sonra hâkimiyeti ele geçiren Bolşevikler, Almanlarla anlaşma masasına oturmuşlar, 3 Mart 1918 tarihinde uzun müzakereler sonucu Brest Litovsk Anlaşması'nı imzalamışlardır. Bu barış müzakerelerine Almanya'nın müttefiki olarak Türkiye de katılmıştır. Kars, Ardahan ve Batum bu antlaşmayla yeniden Türkiye'ye bırakılmıştır.²⁶⁵

Bolşevikler, Brest Litovsk Antlaşması'nın bir neticesi olarak Osmanlı'yla Rusya arasındaki savaşı sonlandırmak maksadıyla 18 Aralık 1917 yılında Erzincan

²⁶³ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 88.

²⁶⁴ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 88-89.

²⁶⁵ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1989, s. 15.

Mütarekesine imza atmışlardır.²⁶⁶ Bütün bu gelişmelerden sonra Rus askeri birlikleri Doğu Anadolu Bölgesi'nden ve Kafkasya'dan çekilmeye başlamıştır.²⁶⁷

Rus askerleri Osmanlı topraklarından çekilirken 1918 tarihinin 18 Şubat'ında Borçalı beyleri Rus askerlerinin taşıdığı trenlere hücum ederek onların silah ve mühimmatını ele geçirmeye çalıştılar, ancak başarılı olamadılar. Bu çatışma yüzünden pek çok Borçalı Türkü hayatını kaybetmiştir. Türkler ele geçirmek istedikleri silahlarla Ermeni çetelerine karşı mücadele ederek kendi topraklarını korumaya çalışacaklardı.²⁶⁸

1.4. 1917 Rus Devrimi'nden Sonra Bağımsızlık Çabaları

1918 tarihinde Güney Kafkasya'da Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler kendi bağımsızlıklarını kazanmak için harekete geçtiler. 26 Mayıs 1918 yılında Ermenistan ve Gürcistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. İki gün sonra ise 28 Mayıs'ta Azerbaycan kendi istiklal beyannamesini yayınladı.²⁶⁹ Her üç halk da kendi bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra Borçalı bu cumhuriyetler arasında son derece karışık bir tartışma konusu haline geldi.

Gürcistan Müslümanları adına Borçalı'nın Sünni dini lideri Yusuf Allahyarzade Efendi, Şii dini lideri Muhammed Şeyh Muhammedali, Borçalı Hayriye Cemiyeti'nin başkanı Kurbanali Halilzade Efendi ve diğer önde gelen isimler bir araya gelerek Borçalı ile ilgili önemli karar almışlardır. Borçalı'nın önde gelen isimleri bu toplantıda Borçalı Karapapak Hanlığı adlı bir oluşumu kurarak Osmanlı'ya bağlı yarı bağımsız bir devlet meydana getirmeyi istemişlerdir; fakat bu gerçekleşmemiştir.²⁷⁰

28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra Borçalı Türkleri kendi kaderlerini tayin etme haklarına sahip olduklarını ileri sürerek Azerbaycan'a birleşmek istediklerini bildirmişlerdir. Ancak Gürcüler, Almanların desteğiyle bölgeyi kendi kontrolleri altına almışlardır. Borçalı sorunu Azerbaycan ve

²⁶⁶ Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya ilişkileri içerisinde Trabzon ve Batum konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2002, s. 154-172.

²⁶⁷ Mustafa Sarı, "Ahıska'da Son Osmanlı İdaresi (1918)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 46 (Yaz 2015), s. 153-179.

²⁶⁸ Şüreddin Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 89.

²⁶⁹ William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966, s. 426-430.

²⁷⁰ Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 89-90.

Gürcistan arasında devam ederken Ermeniler de Borçalı'nın güneyinde toprak iddiasında bulunmuşlardır.²⁷¹

Ermeniler aynı tarihlerde Gürcistan'a savaş ilan ederek Borçalı topraklarını işgale başladılar. Ermeni baskınlarından ve katliamlarından korunmak maksadıyla bölgenin önde gelen isimleri bir araya gelerek çözüm aradılar. Borçalı Türkleri, Doğu Anadolu'da kurulmuş Kars İslam Şurası'nın bünyesinde Borçalı Milli Şurası'nı oluşturdular. Bu şuranın reisliğine önceden de Kars İslam Şurası'na başkanlık yapmış olan Borçalı Emin Acaloğlu seçildi. Acaloğlu liderliğinde Borçalı Türkleri Ermenilere karşı çok ciddi mücadeleler verdiler ve katliamların önüne geçtiler.

Bu dönemde Rusya'daki iç savaşın yarattığı ortam nedeniyle bölgenin siyasi ve askeri hayatında çok ciddi rol alan İngilizler, Ermenilerle Gürcülerin arasına girerek 31 Aralık 1918 tarihinde savaşı durdurdu. 1919 tarihinin Ocak ayında ise her iki tarafı anlaşma masasına oturttu. Yapılan antlaşmaya göre Borçalı ikiye bölündü; kuzeyi Gürcülere, güneyi ise Ermenilere verildi.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Borçalı'nın Azerbaycan'a geri verilmesiyle ilgili siyasi olarak ne kadar uğraştıysa da, bu talepler Sovyetlerin bölgeyi işgaliyle ortadan kalkmış oldu. Kızıl Ordu, Güney Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra Borçalı'nın ikiye bölünmesini kuzeyinin Gürcülere, güneyinin Ermenilere verilmesini resmen onaylamış oldu. Ruslar, Borçalı topraklarını işgal ettiklerinden beri her geçen gün onları daha da dar bir alana sıkıştırmışlardır.

Gürcistan yönetiminde kalan ve tarihi Borçalı topraklarının sadece %30'unu kapsayan Borçalı kazası, 1929 tarihinde lağvedilerek yerine Gardabani (1947 tarihine kadar ismi Karayazı'dır), Marneuli (1952 tarihine kadar ismi Sarvan'dır), Bolnisi (Gemerli), Dumanisi (1981 tarihine kadar ismi Başgeçit'tir) adlı idari bölgeler kuruldu. Böylelikle 1929 tarihinde Borçalı ismi resmen ortadan kaldırılmış oldu.

1991 tarihinde Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Borçalı, Gürcistan sınırları içerisinde kaldı. Gürcistan'ın bağımsızlığından sonra Borçalı bölgesi, Kvemo Karli vilayetine bağlandı. Sovyetler dağıldıktan sonra Borçalı nüfusunun yaklaşık 200.000'i yurtdışına çıkmıştır. Dolayısıyla Gürcistan Türklerinin nüfusunun Sovyetler

²⁷¹ Şüreddin Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 90-92.

zamamı 500.000'den fazla olduğu, şimdi ise Gürcistan dâhilinde yaklaşık 300.000 olduğu tahmin edilmektedir.

2. ÖNEMLİ ŞAHSİYETLER

2.1. Darvazlı Mehrali Bey (1844-1906)

Mehrali Bey, 1844 tarihinde Tiflis vilâyetinin Borçalı sancağına bağlı Darvas Köyü'nde doğmuştur. Mehrali Bey'in ailesi Borçalı'nın soylu ailelerinden biri idi. Babasının ismi Memili, dedesinin ise Allahverdi'dir. Daha küçük yaşlarda silah kullanmaya ve ata binmeye başlayan Mihrali kısa boylu, etine dolgun ve kara yağız birisidir. Mihrali, on yedi yaşındayken babasını kaybetmiştir. Ruslar, Mihrali ve kardeşlerinin çabalarına rağmen, babalarının Müslüman mezarlığına gömülmesine izin vermemiş ve onu Hristiyan mezarlığına gömmüşlerdir.

Mehrali Bey'in adını tarihe yazdıracak olaylar ise bundan sonra başlamıştır.²⁷² O bir gece babasının cesedini mezarından çıkarıp kendi Müslüman mezarlığına götürmek istediği esnada Rus askerleriyle karşılaşmış ve Rus askerlerini öldürerek babasını Müslüman mezarlığına defnetmeyi başarmıştır.²⁷³ Bu vakıadan kısa süre sonra 93 Harbi'nin patlak vermesiyle birlikte Mehrali Bey, bir Rus bölgesinde bir Osmanlı bölgesinde kaçak olarak yaşamış ve etrafına Karapapaklardan müteşekkil çok sayıda süvari toplanmıştır.

Mehrali Bey hem Osmanlı hem de Rus tarafında birçok olaya imza atmıştır. Bu nedenle de hangi tarafta sıkıştırılırsa diğer devletin topraklarına geçerek yaşamını sürdürmüştür. Bir defasında yine Osmanlı tarafındayken Rus elçiliği Osmanlı'dan Mehrali Bey'i talep etmiştir. Yakalanarak Ruslara teslim edileceğini anlayan Mehrali Bey Osmanlı zaptiyeleriyle çatışmaya girerek Rus kontrolündeki Borçalı tarafına geçerek kaçmıştır. Orada da tutunamayacağını anlayan Mehrali Bey tekrar Osmanlı tarafına dönmüştür. Ancak Osmanlı askerleri tarafından kuşatılarak ele geçirilmiştir. Kars ve Erzurum mahkemelerince idamına karar verilmiştir. Bir müddet Kars hapisanesinde tutuklu kalan Mehrali Bey kısa süre sonra hapisten kaçmayı başarmıştır.

²⁷² Doğan Kaya, *Bir Destan Kahramanı: Mehrali Bey*, Bakü, Borçalı Yayınları, 2001, s. 4.

²⁷³ Selahattin Tozlu, "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar II", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 9 (Bahar 2006), s. (102) 90-110.

Mehrali Bey'in Kars hapishanesinden kaçıını bizzat dinleyen Mehmet Arif Bey ile Ahmet Muhtar Paşa şunları anlatmaktadırlar:

“Mehrali, hapishanede hükümet tabiplerinin yarasına bakmasına izin vermez ve Karapapak usulüyle kendi kendini tedavi eder. Hapisteki kocasına ekme getirmekte olan bir kadını kocası vasıtasıyla ikna eden Mehrali, ekmeğin içinde bir “eğe” getirtir. Bir rivayete göre, kadın çamaşırcıdır ve eğeyi çamaşırların arasında getirmiştir. Mehrali, eğe ile ayağındaki prangaları keser. Yattığı yerden hapishane duvarına bir delik açar, ancak iyileşmediği bahanesiyle bu deliğin üzerine yatar ve böylece orayı fark ettirmez. Bundan sonra mahpusları kaçmağa teşvik ederek bir kaçış planı hazırlar. Mahpuslara, “filan gün falan saatte hapishane kapısı açıldığı zaman birden demir parmaklıklara hücum edersek zaptiyeler hepimize karşı duramaz ve kaçarız” der. Gerçekten de aynı şey olur ve mahpuslar hep birden kapıya hücum eder. Mehrali ise mahpusların tersine, açtığı delikten dışarı çıkar ve civardaki bir ahırın üzerinde bulunan otların arasına saklanır. Zaptiyeler isyanı bastırdıktan sonra sayım yapar ve Mehrali'nin kaçtığını anlar. Mehrali, saklandığı damda iki gece üç gün kalır. Ortalık yatışınca ahıra girer ve oradan aldığı bir atla kaçar. Saklandığı ahır, Kars piyade taburunun atlarına ait olduğu gibi, binip kaçtığı at da taburundur”.

Rusların Osmanlı Devleti'ne savaş açtığı 93 Harbi sırasında Mehrali Bey'in de içinde bulunduğu bir grup süvari savaşçı Karapapaklar, Rus hükümeti tarafından affedilmiş ve kendilerinden Ruslarla birlikte Osmanlı'ya karşı savaşmaları istenmişti. Ancak bu durum Mehrali Bey'in içine sinmedi ve bu durumu kendine yediremedi. Bunun üzerine Kars'ta bulunan Hüseyin Hami Paşa'ya mektup gönderdi. Mektupta kendisinin Ruslarca affedildiğini, ancak bunu dini inancı sebebiyle kabul etmek istemediğini, Osmanlı tarafından da affedildiği takdirde etrafındaki 120'den fazla süvariyle birlikte Osmanlı Devleti'nin emrine gireceğini bildirmiştir. Bu meseleden haberdar olan Ahmet Muhtar Paşa bunu duyar duymaz Mehrali Bey'le birlikte birçok kişi için af çıkardı. Mehrali Bey de arkadaşlarıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin hizmetine girerek “Süvari Binbaşı” olarak göreve başlamıştır.

93 Harbi sırasında savaşın başından sonuna kadar kendisine bağlı 500'den fazla süvarisiyle birlikte Ruslara ciddi manada karşı koymuş, Ardahan, Göle, Oltu ve

Ardanuç civarlarında Ruslara ağır yenilgiler yaşatmıştır.²⁷⁴ Mehrali Bey'e, Rusların Erzurum şehrine baskıları sırasında kendine bağlı süvarileriyle birlikte Ruslara karşı koyması emredilmiştir. Bu çatışmada ayağında yaralanarak aksak kalan Mehrali Bey daha sonra kendi ailesi ve onunla Borçalı'dan gelen ailesi ve akrabalarıyla birlikte Sivas'a Çavuşbaşı köyüne ve civarlarına yerleşmiştir. Uzun yıllar Osmanlı Devleti'ne süvari binbaşı olarak hizmet etmiştir. Mehrali Bey liderliğinde Borçalı civarlarından Anadolu'ya gelen Türkler, 1892 yılında Hamidiye Hafif Süvari Alaylarına alındılar. 1892 yılının Ekim ayında Mehrali kumandasındaki 40. Hamidiye Hafif Süvari Alayı kurulmuştur.²⁷⁵

40. Hamidiye Alayı Anadolu'da birçok Ermeni çetesi ile mücadele ederek isyanları bastırmıştır. 1905 tarihinde Yemen isyanı büyüyünce Sultan II. Abdülhamit ve paşalar tarafından Mehrali Bey'in Yemen'e gitmesi öngörülmüştür. Rütbesi miralivaya yükseltilen Mehrali Bey 1905 yılının Temmuz'unda 600 atlısıyla birlikte Yemene doğru yola koyulmuştur. Mehrali Bey Yemen seferi sırasında hastalanarak vefat etmiştir.²⁷⁶

2.2. Yusuf Ziya Talıbzade

Balkanlar'dan Türkistan'a kadar şerefli mücadeleler vermiş, Azerbaycan Türklerinin milli mefkûresinin şekillenmesinde mühim hizmetleri olmuş ve Türk dünyasının bağımsızlığı uğrunda şehitlik mertebesine yükselmiş önemli kahramanlardan biri de Yusuf Ziya Talıbzade'dir. Sovyetler döneminde bu mühim şahsiyetin isminin zikredilmesi yasaklanmış ve unutturulmaya çalışılmıştır. Bunun yerine sahte kahramanlar üretilmiş, Türklerle hiçbir manevi bağı olmayan gayri milli unsurlar Azerbaycan Türklerinin kahramanları olarak gösterilmiştir. Sovyet döneminde Yusuf Ziya Talıbzade'nin ismi düşman olarak bile anılmamış, tamamen zihinlerden silinmeye çalışılmıştır.

Yusuf Ziya Talıbzade'nin mensup olduğu aile Borçalı bölgesinin Sarvan köyündendir. Bu aile bölgede Ahund çocukları olarak anılmıştır. Bunun sebebi ise onun babasının güney Kafkasya Müslümanları idaresindeki Şeyhülislamın yardımcısı

²⁷⁴ Mehmet Arif, *Başımıza Gelenler*, C: I-II, İstanbul, Tercüman Gazetesi Yayınları, (Yıl yok), s. 65-70, 255-257, 455-158; Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Anadolu'da Rus Muharebesi: 1876-1877*, Haz. Enver Yaşarbaş, C: I, İstanbul, Petek Yayınları, 1985, s. 102-105.

²⁷⁵ Selahattin Tozlu, "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar II", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 9 (Bahar 2006), s. 102.

²⁷⁶ Tozlu, "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar II", s. 103-105.

olmasıdır. Yusuf Ziya, ilk eğitimini Tiflis'te babasının da hocalık yaptığı Rüştiye mektebinde almıştır. Çok iyi derecede Rusça, Farsça ve Arapça öğrenmiştir. 1894 yılında ailesiyle birlikte Horasan'a taşınarak yüksek dinî eğitim almış ve meşhur Mirza Cafer Medresesi'nde okumuştur. Dinî eğitimini Bağdat'ta tamamlamasının ardından 1900 yılında Tiflis'e, oradan da Bakü'ye dönmüştür. O kısa zamanda Hacı Zeynelabidin Tagiyev ve Neriman Nerimanov'un dikkatini çekmeyi başarmış ve onlarla yakın arkadaşlık bağları kurmuştur.²⁷⁷

1901'de Bakü'de "Rus-Tatar" mektebinde şeriat hocalığı yapmıştır. Aynı yıl Azerbaycan Türkçesinin grameriyle ilgili *Tahsil-i Kavaid* adlı o dönem için çok değerli bir kitap yazmıştır. Bunun dışında Neriman Nerimanov'un *Nadir Şah* eserini Farsçaya çevirmiştir. XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan millî matbuatında "Ahunt Yusuf Talıbzade" imzasıyla birçok makalesi yayımlanmıştır. İslam dini meselelerine dair ondan fazla kitapçığı basılmıştır. Yusuf Ziya edebiyatla da ilgilenmiş, millî ruhta şiirler yazmış, *Ermenuse* ve *Emir Halid* isimli iki eseri 1910 yılında sahnelenmiştir. 1906-1907 yıllarında İrşad gazetesi muhbiri olarak Osmanlı'da bulunmuş, buradan Bakü'ye "Türkiye Mektupları" başlıklı yazılar göndermiştir. 1907 yılında Tagiyev'in ricası üzerine yeniden İstanbul'a gitmiştir. Bu ziyaretinin sebebi, Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'in cülusunun 32. sene-i devriyesi münasebetiyle Tagiyev'in isteği üzerine Muhammed Kerim Ağa'nın Azerbaycan Türkçesine çevirdiği ve değerli taşlarla süslenmiş Kuran-ı Kerim'i Sultana hediye olarak götürmesi olmuştur.

Yusuf Ziya, 1911 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasında önemli rolü olan Müsavat partisinin kurucularından biri olmuştur. 1912 yılında yeniden İstanbul'a dönmüş, harp okulunda tahsil almıştır. Balkan harbine gönüllü olarak iştirak etmiş, I. Cihan harbinde Osmanlı ordusunda Kars-Ardahan ve Batum cephesinde Ruslara ve Ermenilere karşı kahramanca savaşmıştır. 1918 yılında ise Ermeni ve Bolşevik işgali altında bulunan Bakü'yü kurtarmak maksadıyla Azerbaycan'a dönmüştür. O, Ahmet Bey Ağaoğlu'nun askeri müşaviri tayin edilmiş ve gönüllülerden ibaret yardım alayının başına getirilmiştir. Osmanlı ordusunun Kafkasya'ya gelmesiyle birlikte Yusuf Ziya kendi birlikleriyle bu orduyla birlikte Bolşevik-Taşnak çetelerine karşı mücadele vermiş ve Azerbaycan'ı işgalcilerden kurtarmışlardır.

²⁷⁷ Minehanım Esedli, *Yusuf Ziya Talıbzade*, Bakü, Avrupa Yayınları, 2014, s. 12-15, 40-45.

Yusuf Ziya, 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi hayatında aktif rol almıştır. 1919'da Osmanlı devletini temsilen Tebriz'e gitmiş, orada Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığını destekleyen İttihad-ı İslam Cemiyeti'ni kurmuştur. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı istilâsından sonra Azerbaycan-İran sınırında gözaltına alınmış, ancak Neriman Nerimanov'un yardımıyla serbest kalarak Nahcivan'a Askeri Komiser tayin edilmiştir. Fakat Taşnak Ermenilerin Nahcivan topraklarına hak iddia etmesi ve Sovyetlerin de Ermenileri desteklemesi üzerine bu duruma itiraz etmiş, 1922 yılının sonunda ise ailesiyle birlikte Bakü'ye dönmüştür. O, Sovyetlere hizmet etmek istemediğini ve onlarla "aynı kaptan yemek yemeyeceğini" bildirmişti. Yusuf Ziya, Nerimanov'un yardımıyla ülkeden çıkış belgesi almış ve ailesiyle birlikte Türkistan'a gitmiştir. Türkistan'da Basmacılar hareketine katılmış ve Enver Paşa'nın yardımcısı olmuştur.²⁷⁸

Yusuf Ziya Talıbzade, 18 Mayıs 1923 tarihinde Ceyhun nehri kenarında Kızıl Ordu'yla girdiği bir çatışmada ağır yaralanmış, nehri geçmek isterken boğularak şehit olmuştur. Şehit edilişinden aylar sonra silah arkadaşlarından biri onun kanlı gömleğini ve cebinde bulduğu kanıyla kırmızıya boyanmış Kuran-ı Kerim'i gizlice Bakü'ye getirmiş, Yusuf Ziya Talıbzade'nin kardeşi Abdullah Şaik'e vermiştir. Bu Kuran-ı Kerim bu gün Abdulla Şaik'in Bakü'deki ev müzesinde sergilenmektedir.²⁷⁹

3. BORÇALI ABİDELERİ

Borçalı topraklarına X. yüzyıldan itibaren gelmeye başlayan Müslüman Türkler, özellikle de Selçuklu döneminde Orta Asya'dan gelip Borçalı'ya yerleşmiş Oğuz Türkleri bölgede Türk-İslam medeniyetine ait birçok eser bırakmışlardır. Bugün Borçalı'nın merkezi konumunda olan Marneuli'de ve batısında yer alan Bolnisi ve Dumanisi şehirlerine bağlı köylerde yüzlerce köç heykeli ve mezar taşları, Türk damgalı mezar taşları, Arap harfleriyle yazılı kitabeler, türbeler ve Türk-İslam kültürüne ait pek çok örnek bulunmaktadır.²⁸⁰

²⁷⁸ N. Şemsizade, *Türk Tefekkür Mecrasında*, Bakü, Tahsil Yayınları, 1998, s. 10-11.

²⁷⁹ Minehanım Esedli, *Yusuf Ziya Talıbzade*, Bakü, Avrupa Yayınları, 2014, s. 45-70.

²⁸⁰ Borçalı Abideleri ile ilgili Bkz. Kerem Memmedli, *Borçalı Megalit Abideleri*, Tiflis, MRMG Yayınları, 2013.

3.1. Tiflis Cuma Camisi

Günümüzde Tiflis'te yer alan Cuma Cami 1864 yılında inşa edilmiş ve o sırada Tiflis'i ziyaret eden meşhur Azerbaycan zenginlerinden Hacı Zeynalabdin Tagiyev de caminin inşasının tamamlanması için yardım etmiştir.²⁸¹ Ayrıca Tiflis Cuma Caminin yeniden inşasında Tiflis pazarlarında ticaret yapan yerli Türklerle birlikte Tatar tüccarlarının da katkısı olmuştur.

Rivayetlere göre bu caminin yerinde daha önceden de aynı adlı bir cami var olmuş lakin depremler ve savaşlar neticesinde yıkılmıştır. Tarihi rivayetlerde XI. yüzyılda burada tarihi caminin ilk temelini atanın Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan olduğu ifade edilmektedir. Şehre dâhil olan sultan, burada Süleyman Peygamberin yaptırdığı rivayet olunan hamamları görmüştür. Nitekim bu hamamların suyunun sıcak ve şifalı olduğu bilinmektedir. Sultan Alparslan, Tiflis'te günümüzdeki Tiflis Cuma Cami'nin yerine bir cami yaptırmıştır.²⁸²

3.2. Narın Kale

Kalenin temellerinin ne zaman atıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak IV. yüzyıl kaynaklarında kale hakkında bilgiler yer almaktadır. Mevcut kale Moğol istilası döneminde yerle bir edilmiş, şehir ele geçirildikten sonra Moğollar tarafından tekrar inşa edilmiştir. Bu tarihten itibaren kale Türkçe "Narın Kale" (küçük kale veya güzel kale) olarak adlandırılmıştır. Narın Kale, tarihte savunma amaçlı, mühimmat deposu, hazine ve çeşitli ekonomik tesislerin korunduğu yer olarak kullanılmıştır. Kale sert bir tepenin üzerinde Tiflis şehrinin doğu tarafında inşa edilmiştir. Kalenin günümüze ulaşan duvarlarının ise Osmanlılar tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. 1827 depreminde kalenin bazı bölümleri tahrip olunmuştur. Gürcüler bu kaleyi "Narikala" olarak isimlendirmektedirler. Kale "Tebriz" ve "İstanbul" adında kulelere sahiptir.²⁸³

3.3. Akça Kale

Akça Kale, Borçalı'nın Sarvan ilçesine bağlı Kuşçu köyüne yakın bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Kalenin temeli XV. yüzyılın sonlarında Akkoyunlu hükümdarı

²⁸¹ Rizvan İsmayılzade, *Gürcistan'da İslam Abideleri*, Tiflis, Marneuli Ehli Beyt Yayınları, 2010, s. 109.

²⁸² Rizvan İsmayılzade, *Gürcistan'da İslam Abideleri*, s. 20; Mustafa Aydın, "Tiflis", TDV, C: 41, Ankara, E-Yayınları, 2012, s. 150-153. Reşad Mustafa, *Tiflis Emirliği*, Bakü, 2015, s. 21-22.

²⁸³ Rizvan İsmayılzade, *Gürcistan'da İslam Abideleri*, s. 115-116; Fahri Valehoğlu, "Gürcistan'daki Türk Maddi-Kültürel Mirası Hakkında", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 50 (2013), s. 241-248

Sultan Yakub tarafından atılmıştır. Gürcü tarihçisi Vahuşti Bagrationi, Akça Kale'nin 1488 tarihinde Sultan Yakub'un bölgeye tayin ettiği komutanı Halil Bey Bektaşi tarafından inşa edildiğini yazmaktadır. Halil Bey bu kaleyi kendisine yönetim merkezi veya karargâh olarak belirlemiş ve Borçalı'da karar kılarak bütün doğu Gürcistan'ı buradan yönetmiştir. Akçe Kale uzun yıllar boyunca Borçalı'nın merkezi konumunda olmuştur. 1522 yılında Safevi Hükümdarı Şah İsmail bölgeyi ele geçirdikten sonra Akçe Kale'yi yeniden onararak buraya bir askeri birlik bırakmıştır. Zaman zaman Akçe Kale Osmanlı Devleti'nin komutanı Ahmet Paşa, Gence ve Karabağ Beylerbeylerinden Ziyatoğulları ve Nadir Şah Avşar'ın kontrolünde olmuş ve bölgeyi bu merkezden yönetmişlerdir.²⁸⁴

3.4. Çelebiler Mezarlığı

Borçalı'daki en önemli mezarlıklardan birisi Damgacı Düzü denilen bölgede Demirci Hasanlı ve Baydar sultanlarının mezarlarının da yer aldığı Çelebiler mezarlığıdır. Çelebiler mezarlığındaki mezar taşları estetik yönüyle ön plana çıkmaktadır. Kaynaklardan da anlaşıldığı üzere XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Borçalı eşrafından olan Yedigâr oğlu Sadık Bey'in büyük oğlu Ağacan Bey, Borçalı'nın Baydar nahiyesinde sultanlık yapmış ve bu bölgeye kendisinin de ait olduğu Çelebiler obasını yerleştirmiştir. Onlar, Şeki Hanı Hacı Çelebi'nin soyundan gelmekteydi. O dönemin kaynaklarında söz konusu nahiyede Çelebili Yedigâr ve Çelebili Tarhanlı adlı köylerin olduğu kaydedilmektedir.²⁸⁵ Çelebiler mezarlığı bu gün Borçalı'nın Marneuli (Sarvan) ilçesine bağlı Lejveddin köyüne yakın, Ehram Nehri'nin sol tarafında yukarıda ismi geçen Damgacı Düzü'nde yer almaktadır.

²⁸⁴ Vahuşti Bagrationi, *İstoriya Çariça Gruzinskog*, Tiflis, Meçniereba Yayınları, 1976, s. 14; Rizvan İsmayılzade, *Gürcistan'da İslam Abideleri*, s. 28.

²⁸⁵ Şureddin Memmedli, *Alın Yazımız*, s. 54.

SONUÇ

Bu araştırmada, Borçalı bölgesinin İslam'dan önceki siyasi tarihi, İslam'dan sonra ve Türk fetihleriyle birlikte Türk-İslam coğrafyasına dönüştürülmesi kronolojik olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Borçalı bölgesinin tarihi incelediğinde Türklerin bu topraklarda uzun zamandan beri varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir. Bu bölgeye Hun, Bulgar, Hazar, Peçenek ve Kıpçak gibi Türk boyları zaman zaman akınlar yapmış ve çok eskiden beri (m.ö. IV) bu bölgeyi bir Türk yurdu haline getirmişlerdir. X. yüzyıldan itibaren Kafkasya'ya Müslüman Oğuz Türkleri akınlar yapmaya başlamış, XI. yüzyılda Selçukluların Kafkasya'yı fethiyle birlikte Borçalı'ya yoğun bir Oğuz kitlesi gelip yerleşmiştir. Selçukluların Kafkasya'yı fethiyle ve Oğuzların bölgeye yerleşmesiyle beraber, Borçalı tamamıyla bir Müslüman-Türk memleketi haline gelmiştir. Borçalı'da gerçekleşen tüm bu tarihi süreç, Azerbaycan'daki tarihi süreçle paralellik arz etmektedir; çünkü Borçalı Büyük Azerbaycan'ın bir parçasıdır.

Bu topraklara Türklerin X. yüzyıldan sonra geldikleri iddia edilmesine rağmen Türklerin Borçalı'daki varlığı m.ö. IV. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Güney Kafkasya'ya gelen Türkler, Borçalı ismini bu topraklara vererek Borçalı'yı Türk yurdu olarak tescillemişlerdir. Nitekim XI. yüzyılda Müslüman Türklerin yoğun olarak bölgeye yerleşmesine kadar Borçalı'ya Hun, Bulgar, Savar ve Hazarlar gibi Türk kavimleri yerleşmiş ve bu bölgede kendi izlerini bırakmışlardır.

VII. yüzyılda İslam'ın İran topraklarında yayılmasıyla birlikte Kafkasya'ya da ulaşması söz konusu olmuştur. Bu tarihlerde İslam fetihleri Güney Kafkasya'nın da kapılarına dayanmış ve kısa zamanda bu coğrafyayı kontrolüne almıştır. VII. yüzyıldan itibaren bütün Kafkasya'da olduğu gibi Borçalı'da da İslamiyet yayılmaya başlamıştır. Hatta Kafkasya'da hüküm sürmüş ilk Müslüman Türk devleti olan Sâcoğulları döneminde Borçalı'nın bu devletin nezdinde çok müstesna bir yeri olmuş, Sâcoğulları daima bu toprakları elde tutmaya çalışmış ve bir nebze de olsa bunu başarmıştır.

X. yüzyıldan itibaren büyük kitleler halinde Müslüman Oğuz Boyları, Güney Kafkasya'ya gelerek yerleşmeye başlamıştır. Şöyle ki Oğuzlar kendilerinden önceki Türk kavimlerinden farklı olarak İslam'ın da verdiği yüksek medeniyet yapısıyla Borçalı bölgesini Türk-İslam coğrafyasının kalıcı ve devamlı bir parçasına

dönüştürmüşlerdir. Nitekim Selçuklular Azerbaycan'a yerleştikten sonra Borçalı bölgesine büyük önem vermiş, Oğuz boylarını sınırlara yerleştirerek Borçalı'yı akıncılara yuva yapmışlardır. Yeni Türk göçleriyle gelişen Borçalı, Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'nın Türkleşmesi ve Müslümanlaşması açısından çok önemli bir rol üstlenmiştir. Hatta Borçalı ve çevresini o kadar çok sayıda Türkmen yurt tutmuştur ki, Orta Çağ kaynaklarında sadece Borçalı değil bütün Doğu Gürcistan "Türk Gürcistan'ı" olarak ifade edilmiş ve bu şekilde kayıtlara geçmiştir.

Borçalı XVI. yüzyılda Osmanlı ve Safeviler arasında savaş meydanına dönmüş ve sürekli el değiştirmiştir. Bu durum, bölgede Türk nüfusunun azalmasına, sınır boylarındaki Türklerin kendi varlıklarını koruma ve Hıristiyanların Müslüman bölgelerinden uzak tutulmalarını sağlama açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

XVII. yüzyılın başlarında hem Osmanlı, hem de Safeviler'in katkısıyla Borçalı'da Hanlık/Sultanlık adı altında bir idari yapı ve bölge oluşturulmuş, bu idari bölgeye Osmanlılar gelince kendi adamlarını, Safeviler gelince de kendilerine yakın bildikleri beyleri tayin etmişlerdir. Bu idari yapının oluşturulmasında en önemli maksat, merkezi devletin bölgedeki Borçalı Türklerinin vasıtasıyla sınır boylarındaki Gürcüler üzerindeki üstünlüklerini korumaktır.

Selçukluların Borçalı'yı Türk-İslam bölgesine çevirmesiyle birlikte Borçalı XIX. yüzyılın başlarına kadar kesintisiz Müslüman-Türk hanedanlarının yönetimi altında kalmıştır. Ancak Rusların bölgeyi işgaliyle birlikte bu durum ortadan kalkmış, Türk hâkimiyeti bu bölgede sona ermiştir. Buna rağmen VII. yüzyıldan itibaren bölgede İslam hâkimiyetinin tesisıyla başlayan Müslümanlaşma XX. yüzyılın başlarına yani Sovyetlerin kurulmasına kadar bölgede devam etmiş, yetmiş yıllık baskıcı Sovyet rejimine rağmen bölgede İslamiyet ve Türklük varlığını korumuştur.

KAYNAKÇA

- Abbaslı, Mirza. “Safevilerin Kökenine Dair”, *Belleten*, (TTK), XI/158 (1976), s. 287-329.
- Abbasov, Fahri. *Karabagskoe Hanstvo*, Bakü, Tehsil Yayınları, 2007.
- Alan Brook, Kevin. *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*, Çev. İsmail Tulaçlı, İstanbul, Noktakitap Yayınları, 2005.
- Albayrak, Recep. *Toponim Teknikleri ve Kafkasya – Borçalı Yer Adları*, Ankara, Elektronik Basım Evi, 2004.
- Aliakberli, Faik. “Nadir Şah Avşarın Türk Birliği Düşüncesi”, *Karapapaklar Jurnalı*, Sayı 10 (2015), s. 34-39.
- Aliyev, Fuat. *Revan Hanlığı*, Bakü, Şark-Garb Yayınları, 2007.
- Alizade, Orhan. “18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusların Kafkasyada İşgalcilik Politikası”, *Gazi Akademik Bakış*, Ankara, Sayı 7 (2010), s. 105-114.
- Arif, Mehmet. *Başımıza Gelenler*, C: I-II, İstanbul, Tercüman Gazetesi Yayınları, (Yıl yok).
- Artmanov, Mihail İllarionoviç. *Hazar Tarihi*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004.
- Aydın, Mustafa. “Tiflis”, *TDV*, C: 41, Ankara, E-Yayınları, 2012.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. *Şah Abbas ve Zamanı*, Ankara, Doktora Tezi, 2011.
- Azimî, *Azimi Tarihi*, çev., Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Bagrationi, Vahtuşî. *İstoriya Çariça Gruzinskog*, Tiflis, Meçniereba Yayınları, 1976.
- Balayev, Hagan. *Azerbaycan Dilinin Dövlət Dili Kimi Teşekkül Tarihinden (XVI-XX)*, Bakü, Elm ve Heyat Neşriyatı, 2002.
- Barthold, V.V.. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Peterburg, (Yok), 1900.
- Bartold, V.V.. *Mesto Prikaspiyskih Oblastey v İstorii Musulmanskogo Mira*, Bakü, (Yok), 1924.
- Bedirhan, Yaşar. *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya, Eğitim Yayınevi, 2000.
- el-Belazuri, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul, Siyer Yayınları, 2013.
- el-Belazuri, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.
- Bünyadov, Ziya. *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü, Şark-Garb Yayınları, 2007.

- Celaloğlu, Elbeyi. *Gök Erleri (Borçalı Türklerinin Etnik Tarihine Seyahat)*, Bakü, Vatan Yayınları, 2010.
- Demirci, Mustafa. “Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIIIYüzyıl)”, *Tarihin Peşinde*, Sayı: 5 (2011), s. 119.
- Edward David Allen, William. Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966.
- Efendiyev, Oktay. *Azerbaycan Sefeviler Devleti*, Bakü, Şerq-Gerb Matbaası, 2007.
- Efendiyev, Oktay. *Azerbaycan Tarihi XIII-XVIII Asırlar*, Cild: 3, Bakü, Elm Yayınları, 2007.
- Eğilmez, Savaş. “Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan’ın Kafkasya Politikası”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Eğilmez, Savaş. “Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan’ın Kafkasya Politikası”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 705-712.
- Eliyarlı, S.. *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Azernesir, 1996.
- Esedli, Minehanım. *Yusuf Ziya Talıbzade*, Bakü, Avrupa Yayınları, 2014.
- Esedov, Firidun. *Nadir Şah Efşar*, Bakü, İktisad Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Fahri Valehoğlu, “Gürcistan’daki Türk Maddi-Kültürel Mirası Hakkında”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 50 (2013), s. 241-248.
- Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Anadolu’da Rus Muharebesi: 1876-1877*, Haz. Enver Yaşarbaş, C: I, İstanbul, Petek Yayınları, 1985.
- Goiladze, Vakhtang. Ketevan Nadiradze, *Caucasus İn Georgian Sources*, Tiflis, Favorite Yayınları, 2012.
- Golden, Peter. *Hazar Çalışmaları*, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006.
- Gökdemir, Ahmet Ender. *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1989.
- Hacıyeva, Zemfira. *Karabağ Hanlığı*, Bakü, Tehsil Neşriyatı, 2007.
- <http://forum.hunturk.net/bun-turkleri-3534.html>. “Türklerin Orta Asya’da Yayılışı”.
- İbnü’l-Esir, *el-Kamil fi’t-Tarih Tercümesi: İslam Tarihi*, Cild: IX, Haz. A. Özeydin, M. Tulun, vd., İstanbul, 1985-1987.

- İpek, Ali. “Şam Ordularının Ermeniye Karargahları”, *Ağrı Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri Kitabı*, Ağrı, 2014, s. 766-771.
- İsmailzade, Rizvan. *Gürcistan’da İslam Abideleri*, Tiflis, Marneuli Ehli-beyt Cemiyeti Neşriyatı, 2010.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1953.
- Kafkasyalı, Ali. *İran Coğrafyasında Türkler*, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2011.
- Kafkasyalı, Ali. *İran Türkleri*, İstanbul, Barış Matbaası, 2010.
- Karadeniz, Yılmaz. *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul, Selenge Yayınları, 2012.
- Karadeniz, Yılmaz. *İran’da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanlığı (1795-1925)*, İstanbul, Bakış Yayınları, 2006.
- Karamanlı, Hüsamettin. “Gürcüstan”, *DİA.*, Cild: 6., Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Kaya, Doğan. *Bir Destan Kahramanı: Mehralı Bey*, Bakü, Borçalı Yayınları, 2001.
- Kayhan, Hüseyin. *Irak Selçukluları (1120-1194)*, Konya, Çizgi Kitabevi, 2001.
- Kırzioğlu, Fahrettin. *Alban Tarihi Üzerine*, Ankara, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1994.
- Kırzioğlu, Fahrettin. *Dede Korkut Oğuznâmeleri Işığında Karapapaklar, Borçalı-Kazak Uruğu’nun Kür Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1972, s. 1-16.
- Kırzioğlu, Fahrettin. *Karapapaklar: Borçalı – Kazak Uruğu’nun Kür – Araz Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1972.
- Kırzioğlu, Fahrettin. *Osmanlı’nın Kafkas Elleri’ni Fethi 1451-1590*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1976.
- Kırzioğlu, Fahrettin. *Yukarı Kür Ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, Ankara, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1992.
- Köprülü, Fuat. “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları I”, *Belleten*, Ankara, C. VII (1943), s. 459-503.
- Kütükoğlu, Bekir. *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962.

- Lordkipanidze, M., D. Musxelişvili, *Oçerki İstorii Gruzii*, Tom: 2, Tiflis, Meçniereba Yayınları, 1988.
- Lordkipanidze, M., *Politikeskoe Obedinenne Feodalnoy Gruzii*, Tiflis, Meçniereba, 1963.
- Lorkipanidze, Mariam. *Georgia in the XI.-XII. Centuries*, Tiflis, Ganatleba Yayıncıları, 1987.
- Mahmud, Ahmed B.. *Selçukname I-II*, Haz. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.
- Mahmudov, Yakub. *Azerbaycan Tarihi Atlası*, Bakü, Bakü Kartografya Fabriki, 2007.
- Mahmudov, Yakub. *Azerbaycan Tarihi*, Cilt: 2, Bakü, Elm Yayınları, 2007.
- Mahmudov, Yakub. *Azerbaycan Tarihi*, Cilt: 3, Bakı, Elm, 2007.
- Mahmudov, Yakub. Tofik Mustafazade, *İravanskoe Hanstvo*, Bakü, Çaşoğlu Yayınları, 2010.
- Marie, Felicite. Andreasyan Hrand, *Gürcistan Tarihi*, Haz. Erdoğan Merçil, Ankara, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2003.
- Mateos, Urfalı. *Urfalı Mateos Vakayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Haz. H. D. Andreasyan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Matiane Kartlisay – İstoriya Gruzii*, Rusçaya Çev. N. Nakaşidze, Tiflis, 1976.
- Mehmetli, Kerem. "Borçalı VII-XI Yüzyıllarda", *Tarih ve Onun Problemleri Dergisi*, Bakü, Sayı: 1 (2011), s. 10-20.
- Mehmetli, Kerem. "Muhammet Sâcoğlu", *Temel Dergisi*, Bakü, Sayı: 2 (2007), s. 26-28.
- Memmedli, Kerem. "Borçalı Selçuklu imparatorluğu Döneminde". *Karapapaklar Jurnalı*, Tiflis, Sayı: 9 (2009), s. 16-19.
- Memmedli, Kerem. "Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları", Şah İsmail Elmi Pratik Konferansın Materialları, Bakı, 2007.
- Memmedli, Kerem. "Orta Çağlarda Yaşamış Borçalı Alimlreri", *Yeni Kafkasya*, Sayı: 1 (2009), s. 54-56.
- Memmedli, Kerem. "Selçukluların Gelişinden Sonra". *Birlik*, Bakı, Sayı: 7 (2012), s. 24-26.
- Memmedli, Kerem. "Sultan Alp Arslan- Malazgirt savaşı", *Birlik*, Bakı, Sayı: 2 (2009), s. 21-23.

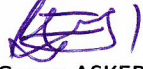
- Memmedli, Kerem. *Borçalı Megalit Abideleri*, Tiflis, MRMG Yayınları, 2013.
- Memmedli, Şüreddin. *Alın Yazımız*, Tiflis, Dayak Yayınları, 1997.
- Memmedli, Şüreddin. *Gürcistan Azerbaycanlıları*, Tiflis, (Yok), 2006.
- Memmedli, Şüreddin. *Paralanmış Borçalı*, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1995.
- Memmedov, Hüsamettin. “Beylerbeylikten Hanlığa: Karabağ ve Gence”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 72 (Temmuz - Aralık 2015), s. 649-655.
- Memmedov, Kerem. *Tarihi Borçalı Mahalı Erazisindeki Mekalet Abideler*, MRMG Yayınları, Tbilisi 2013.
- Mevdudi, *Seluklular Tarihi*, çev. Ali Genceli, Ankara, Hilal Yayınları, 1971.
- Minorsky, Vladimir. *Studies in Caucasion History*, London, Taylors Foreign Press, 1953.
- Musalı, Namig. *I Şah İsmayılın Hakimiyyeti*, Bakü, Nurlan Neşriyatı, 2011.
- Mustafa, Reşad. *Tiflis Emirliği*, Bakü, (Yok), 2015.
- Münşi Türkman, İsgender Bey. *Dünyayı Bezeyen Abbasın Tarihi*, çev. Şahin Fazil, Bakü, Şark-Garp, 2010.
- Nağıyev, Sadig. *Gızılbaşlıg Haggında*, Bakü, Ebilev Zeynalov Neşriyatı, 1997.
- Necefli, Gültekin. *Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasi İlişkileri*, Bakü, Nurlan Yayınları, 2002.
- Numanzade, Ömer Faik. *Hatıralarım*, Bakü, Gençlik Yayınları, 1985.
- Özdemir, Vahit. *XII. ve XIII. Yüzyılda Türk - Gürcü İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011.
- Paşazade, Allahşükür. *Kafkasya'da İslam*, Bakü, Azerneşr Yayınları, 1991.
- Pigulevskoy, Nina. *Vizantiya i İran: VI - VII*, Moskova, SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, 1945.
- Rumlu, Hasan Bey. *Ahsenü't-Tevârih*, çev. Oktay Efendiyev, Kastamonu, Uzanlar Kopyalama Merkezi, 2017.
- Rzayev, A.E.. *Azerbaycan Tarihi: XIX-XXI*, Bakü, Bakü Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Sadrudin el-Hüseyni, *Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye*, Haz. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- Sarı, Mustafa. “Ahıska'da Son Osmanlı İdaresi (1918)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 46 (Yaz 2015), s. 153-179.

- Saydan, Abdullah. "Rusyanın Kafkasya işgali", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5 (1990), s. 239-257.
- Seferli, Eli. Helil Yusufli, *Gedim ve Orta Esrler Azerbaycan Edebiyatı*, Bakü, Marif Yayınları, 1982.
- Süleymanov, Mehman. *Gülistan Müğavilesi*, Bakü, Elm ve Tehsil Yayınları, 2014.
- Süleymanov, Mehman. *Nadir Şah*, DSR Yayınları, Tahran, 2010.
- Sümer, Faruk. *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, TTK Yayınları, 1998.
- Sümer, Faruk. *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, TTK, 1999.
- Şahin, Enis. *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya ilişkileri içerisinde Trabzon ve Batum konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Şemsizade, N.. *Türk Tefekkür Mecrasında*, Bakü, Tahsil Yayınları, 1998.
- Şerifli, Muhamedali. *Azerbaycan IX-XII Asırlarda*, Bakü, Azerbaycan Milli Elimler Akademisi Tarih İnstitutu Yayınları, 2013.
- Şerifli, Muhammedali. *IX Esrin İkinci Yarı – XI Esirlerde Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakü, Azerbaycan Milli Elimler Akademisi Tarih Enstitüsü, 2013.
- Şükürov, Giyas. *Safevi Devletinin Kuruluşu ve I. Şah İsmail Devri (907-930/1501-1524)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Şükürov, Kerim. *Türkmünçay: 1828*, Bakü, Çarşoğlu Yayınları, 2006.
- Tahirzade, Adalet. *Nadir Şah Avşar*, Bakü, Çırac Neşriyat, 2005.
- Togan, Zeki Velidi. "Arran", *İA*, C. I, Eskişehir, 2007.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, C. I, İstanbul, Enderun Kitapevi, 1981.
- Tozlu, Selahattin. "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar II", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 9 (Bahar 2006), s. 90-110.
- Valehoğlu, Fahri. *Karapapakların Harp Tarihi*, Bakü, Seda Neşriyatı, 2005.
- Velihanlı, Naile. *Arap Hilafeti və Azerbaycan*, Bakü, Azərneşr Yayınları, 1993.
- Yakubi, *İstoriya*, Rusçaya Çev. P. K. Juze, Bakü, 1927.
- el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, Beyrut: Dâru Sâdır, ty.

Yinanç, Mükremin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Ankara, Burhaneddin Matbaası, 1944.

Yücel, Mualla Uydu. "Hazar Hakanlığı" *Türkler*, C. 2, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Gusan	ASKEROV
Doğum Yeri ve Yılı	Gürcistan	1988
Bildiği Yabancı Diller		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise		
Lisans		
Yüksek Lisans		
Doktora		
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı
1.		
2.		
3.		
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar		
Katıldığı Proje ve Toplantılar		
Yayımlar:		
Diğer:		
İletişim (e-posta):		
	Tarih İmza Adı Soyadı	22.01.2020 Gusan ASKEROV